Autor: *Diana Sara; _pisano_: srpanj 2008, 54 str*

KRATAK PREGLED RIMSKOG PRAVA – A.Romac

UVOD

Pojam, podjela i izvori rimskog prava

Rimsko pravo i njegovo značenje

1. Pojmom *rimsko pravo* označava se pravni poredak koji je vrijedio u rimskoj državi od njezinih početaka, tj. osnutka Rima (*Roma*) godine 754. ili 753. prije n.e., pa do smrti istočnorimskog cara *Iustinianus*-a 565. godine n.e. U tom periodu dugom trinaest stoljeća rimsko je pravo od prava primitivne agrarno-stočarske zajednice postalo pravom svjetskog carstva.

2. Rimski pravnici nisu ostavili definiciju prava. Nekoliko izreka o njemu (npr. *ius est ars boni et aequi*, - tj. pravo je umijeće dobrog i pravičnog – Celzova definicija; *honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere*, - tj. pošteno živjeti, drugoga ne povrijediti, svakome dati što mu pripada – Ulpijanovo nabrajanje triju osnovnih pravnih zapovijedi; te *iustitia est constans et perpatua voluntas ius suum cuique tribuendi*, - tj. pravda je trajna i stalna volja svakome dati pravo koje mu pripada – Ulpijanova izreka) odnosi se na etičku stranu prava, o čemu bi morao voditi računa zakonodavac. Inače, riječ "ius", označava kako pravo u objektivnom (čine ga pravne norme koje sačinjavaju pravni poredak), tako i pravo u subjektivnom smislu (jesu ona pravna ovlaštenja koja pojedincima pripadaju iz pravnih normi s obzirom na stanovite stvari i druge osobe – u tom smislu kazemo da vlasniku pripada pravo na posjed stvari ili založnom vjerovniku pravo na prodaju zaloga itd.). U starije doba, pravo nije bilo odijeljeno od vjerskih pravila (*fas*), a veza s religijom očitovala se i u tome što su prvi tumači prava bili svećenici (*pontifices*). Isto tako razlikuju Rimljani pravo, kao pravila ponašanja donesena i sankcionirana po državnoj vlasti, od pravila morala, kojih poštovanje nije osigurano državnom prinudom nego je prepušteno savjesti i utjecaju javnog mnijenja. Tako kaže Paulus: *non omne quod licet honestum est* (nije dopušteno sve ono što je po pravu dozvoljeno).

3. Rimsko se pravo odlikovalo izvanrednom tehničkom dotjeranošću, u usporedbi s drugim pravima antičkog doba, i u punoj je mjeri odražavalo potrebe društva zasnovanog na privatnom *vlasništvu*, ali i, šire uzevši, potrebe dosta razvijenog robnog prometa. Upravo zbog tih svojih osobina, ono je na osnovi *recepcije* ponovo postalo pozitivnim pravom velikog broja zemalja u srednjoj i zapadnoj Evropi; ono je, naime, zbog svojeg shvaćanja privatnog vlasništva, slobode ugovaranja i oporučnog raspolaganja imovinom mnogo bolje odgovaralo tadašnjim potrebama nego partikularno i nerazvijeno feudalno pravo.

4. Izučavanje rimskog prava potrebno je i danas. Ono, prije svega, omogućuje razumijevanje građanskih zakonika, koji su donošeni u pojedinim zemljama tokom 19. i 20. stoljeća. Rimski su pravnici postavili temelje pravne nauke (*iurisprudentia*), koju su kasnije dograđivali drugi pravnici i *pravne škole*. Proučavanje pojedinih institucija rimskog prava i upoznavanje latinske pravne terminologije ima veliku didaktičku vrijednost za buduće pravnike. Uostalom, najvažniji dio rimskog prava, obvezno pravo, zadržan je uglavnom i u našem pravnom poretku, jer nije toliko vezan za određeni oblik vlasništva, nego za robnu proizvodnju i razmjenu, koja ostaje i u socijalizmu.

5. Uz spomenute razloge treba imati na umu i okolnost da je izučavanje rimskog prava, relativno dobro poznatog u svim fazama njegova razvitka, ujedno i najbolje sredstvo povijesnog odgoja pravnika, jer pokazuje kako su promjene u društvu i načinu privređivanja dovodile i do izmjena u pravu. Pri tome treba ipak imati na umu da taj proces nije tekao sinkronizirano, jer su brojne institucije civilnog prava imale svoj samostalan razvoj, održavajući se desetljećima pa i stoljećima duže nego što bi same potrebe razmjene dobara u užem smislu riječi to tražile.

Konačno, pored svega ostalog treba imati na umu i činjenicu da je rimsko pravo – uz grčku filozofiju – najvažnija kulturna tekovina antičkog doba koja je prenijeta u nasljeđe suvremenim generacijama.

Podjela rimskog prava

1. Za razliku od modernih pravnih poredaka, koji su jedinstveni, rimsko pravo je po svom postanku, izvorima i području primjene bilo nejedinstveno, slojevito, što se odražava i u rimskoj pravnoj teoriji.

2. U djelima rimskih pravnika susreće se, naime, nekoliko podjela pravnih normi, koje su utjecale i na kasniju nauku. Tako se razlikuje *ius civile*, pravo koje vrijedi za građane pojedine zajednice, i *ius gentium*, pravne norme koje se mogu naći kod svih naroda. Izraz "ius gentium" dobio je, međutim, tokom vremena smisao prava kojim se, u međusobnim odnosima, služe Rimljani i peregrini, dakle, norme jednostavnije od ius civile. Pojam *ius naturale* imao je više značenja: nekada je izjednačavan s ius gentium, nekada smatran pravičnim pravom, a u Justinijanovim djelima onim dijelom prava koji je stalan i nepromjenjiv. *Ius honorarium* je pak dio prava koji je stvoren djelatnošću pretora.

3. Pravo se dijelilo također na *ius scriptum*, tj. pisano, i *ius non scriptum*, nepisano pravo (u koje su ulazili, uglavnom, običaji – consuetudo, mores). Važna je i podjela na javno i privatno pravo (*ius publicum*, *ius privatum*), zavisno od toga da li se određenom grupom pravnih normi prvenstveno zaštićuju državni, odnosno neki drugi opći interesi ili pak pravni interesi pojedinaca. Izraz ius publicum upotrebljavao se i u drugom značenju – kao oznaka za prisilne pravne norme (*ius cogens*, za razliku od *ius dispositivim*).

4. Pravne norme koje su vrijedile za sve nazivane su *ius commune*, one se razlikuju od propisa koji su vrijedili samo za pojedince ili pojedine grupe, nazvanih *ius singulare*. U pojedinim je slučajevima ius singulare označavano i kao *privilegium* ili *beneficium*. Sistematske naravi je podjela materije rimskog privatnog prava na *personae*, *res*, *actiones* (subjekti, objekti prava i postupak).

Izvori rimskog prava

Izvori rimskog prava dijele se na: materijalne (fontes iuris essendi) i formalne (fontes iuris cognoscendi).

1. U izvore u materijalnom smislu ulaze akti kojima država stvara pravo. U Rimu su to bili: običajno pravo (*consuetudo*), zakoni (*leges*), magistratski edikti (*edicta magistratuum*), djelatnost pravnika (*iurisprudentia*), mišljenja Senata (*senatus consulta*) i carske konstitucije (*constitutiones principum*). Uloga i važnost pojedinih izvora mijenjala se tokom razvitka rimskog prava.

2. Izvori prava u formalnom smislu riječi jesu pojave iz kojih se može saznati sadržaj nekog prava. To su prvenstveno djela rimskih pravnika, literarna djela rimskih historičara, gramatičara, govornika i sl, zatim epigrafski spomenici, papirološki podaci, pojedine sačuvane isprave, numizmatika i sl.

1. PRAVNA POVIJEST

Pojam i razdoblja rimske pravne povijesti

1. Rimska *pravna povijest* pomoćna je historijska nauka, koja se bavi izučavanjem razvitka rimskog prava. Ona obraća posebnu pažnju izvorima prava; državnim i drugim organima koji su pojedine od tih izvora stvarali, kao i pravnoj nauci. Sve se to razmatra u sklopu s društveno-ekonomskim odnosima o kojima se proces razvitka prava odvijao počevši od osnivanja grada Rima (754. ili 753. prije n.e.) pa do smrti istočnorimskog cara Justinijana (565. n.e.).

2. Budući da rimska pravna povijest obuhvaća dug vremenski period od trinaest stoljeća, ona i izvori rimskog prava izučavaju se po određenim razdobljima. Uobičajena podjela poznaje četiri razdoblja razvitka rimskog prava, utvrđena prema značajnim političkim i društveno-ekonomskim zbivanjima koja je preživljavalo rimsko društvo. Ta su razdoblja: prvo, koje obuhvaća vrijem postanka rimske države i prva tri stoljeća republike – razdoblje civilnog prava (*v. Ius civile*); drugo, koje obuhvaća posljednja dva stoljeća republike – razdoblje honorarnog prava (*v. Ius honorarium*); treće, vrijeme principata – razdoblje klasičnog prava i četvrto, koje obuhvaća vrijeme dominata – razdoblje postklasičnog prava.

Razdoblje civilnog prava

Državno i društveno uređenje

U državnopravnom pogledu razdoblje *civilnog prava* obuhvaća doba *kraljevstva* i rane *republike*. Počinje s legendarnim osnivanjem Rima, godine 754. i traje do završetka drugog punskog rata, 201. godine prije n.e.

1. Premda mnoge pojedinosti spadaju u legendu, nema sumnje da je Rim u najranije doba imao kralja (*rex*), po kojemu se taj period ustavnog uređenja nazivao kraljevstvom. Kralj nije bio monarh u modernom smislu riječi, nego izborni, mada doživotni, starješina, vojskovođa i vrhovni svećenik. Uz kralja je postojao i *Senat*, vijeće od 300 starješina pojedinih gensova (*gens*). Narodne skupštine tog doba nazivane su *comitia curiata*, jer su predstavljale 30 kurija, na koje je bio podijeljen rimski narod. Stanovništvo se dalje dijelilo na 300 rodova (*gentes*) i na tri stara plemenska tribusa (*Ramnes*, *Tities*, *Luceres*).

I u kraljevsko doba bilo je robova (*v. Servus*), ali je ropstvo u to vrijeme imalo patrijarhalni karakter. Slobodno stanovništvo sastojalo se od patricija (*patricii*), u čijim je rukama bila politička vlast i plebejaca (*plebeii*) te klijenata (*clientes*). Osnovna jedinica društva bila je *familia*, tada u obliku *consortium*-a. Sociološki gledano, rimsko se društvo za kraljevstva nalazilo u periodu tzv. vojne demokracije.

2. Do promjene državnog uređenja došlo je, prema rimskoj predaji, revolucionarnim putem, svrgavanjem posljednjega kralja Tarkvinija Superba, godine 509. prije n.e. Uvedena je *republika*, na čije su čelo došla dva vrhovna magistrata – konzuli (*consules*), koji su se, kao i ostale magistrature (*magistratus*), mijenjali svake godine. Pored konzulata, tokom vremena uvedene su i druge magistrature, posebno (u izuzetnim prilikama) diktatura (*v. Dictator*), zatim pretura (*v. Praetor*), važna za pravosuđe i razvoj rimskog prava, cenzura (*v. Censores*), s dužim mandatom od ostalih magistratura, edilitet (*v. Aediles*), kvestura (*v. Quaestores*) i druge (*vigintisexviri* i sl.). Više magistrature imale su tzv. *imperium*, a neke i *iurisdictio*. Poslove kulta obavljali su mnogobrojni svećenički zborovi (*flamines*, *augures*, *pontifices*), na čijem se čelu nalazio vrhovni svećenik (*pontifex maximus*).

3. Za period rane republike značajna je podjela stanovništva po imovnom cenzusu i teritorijalnoj pripadnosti, nazvana *Servijev ustav*. Posljedica te promjene jest i izmjena sastava i uloge narodnih skupština (*comitia centuriata*,*comitia tributa*), ali i dalje klasno raslojavanje rimskog društva, koje je dobilo svoj politički izraz u dugotrajnoj borbi između patricija (*patricii*) i plebejaca. Plebejci su postupno uspijevali dobiti određene ustupke (*tribuni plebis*, donošenje *Zakonika XII ploča*, *Lex Canulela*, sudjelovanje u pojedinim magistraturama, lex Hortensia/v. *Leges Valeriae Horatie*/ i sl.), tako da je na kraju došlo do izjednačavanja pravnog položaja obiju kategorija rimskih građana. Postojala je i grupa zavisnih slobodnih ljudi (c*lientes*).

U doba rane republike najveće političko značenje kao državni organ imao je *Senat*, posebno zbog utjecaja na vanjsku politiku i mnogobrojne osvajačke ratove.

Pravo i pravni izvori

1. U najstarije doba u Rimu, kao i u drugim primitivnim zajednicama, najvažniju ulogu regulatora društvenih odnosa imali su običaji (*consuetudo*, *mores*), koje država počinje pretvarati u običajno pravo. U kasnije doba spominju se tzv. kraljevski zakoni (*leges regiae*), mada je sigurno da oni nisu bili donijeti u vrijeme kraljeva.

2. Najvažniji pravni spomenik ovog doba, a ujedno i prva i jedina kodifikacija koju su Rimljani proveli, jest Zakonik XII ploča (*Leges duodecim tabularum*). Iako je taj zakonik donijet više kao rezultat političkih odnosa (borbe patricija i plebejaca), on ima izuzetno značenje za dalji razvitak rimskog prava, jer njegovom je interpretacijom (*interpretatio*) i stvoreno *ius civile*. Nakon Zakonika XII ploča donijeti su i drugi važni zakoni, posebno *Lex Poetelia Papiria*, *Lex Aquilia* te *Lex Plaetoria*.

3. U ovom periodu razvitka rimskog prava najvažniju su ulogu imali svećenici (*pontifices*), jer su bili čuvari procesualnih formula (*legis actiones*), vodili *kalendar*, te utvrđivali sudske i nesudske dane (*dies fasti*, *dies nefasti*). Zbog toga su im se pojedinci obraćali za savjet, pa su svećenici tumačenjem (*interpretatio*) razvijali postojeće pravo.

Monopol svećenika na tom području ugrožen je pošto je Gnej Flavije (*Flavius Gnaeus*) objavio formule legisakcija i pošto je prvi plebejac pontifex maximus, *Coruncanius Tiberius*, počeo javno poučavati pravo.

Razdoblje honorarnog prava

Državno i društveno uređenje

Razdoblje *honorarnog prava* poklapa se sa dva posljednja stoljeća rimske *republike*; traje od završetka drugog punskog rata, 201. godine, pa do uvođenja *principata*, godine 27. prije n.e. U državnopravnom pogledu tada nije došlo do značajnijih promjena u usporedbi sa stanjem potkraj prethodnog razdoblja. Međutim, u društveno-ekonomskim odnosima nastupile su velike izmjene.

1. Rimska je država u ovo doba postala sredozemna velevlast, ne samo ratnim osvajanjima nego i putem različitih oblika ugovora (*foedus*, *amicitia*) sa susjedima i drugim državama. Na osvojenim područjima, najprije po Italiji, a kasnije i u ostalim dijelovima države, Rimljani su sami ili skupa s Latinima (*Latini*) osnovali veliki broj naseobina nazvanih *coloniae*. Primitivna naturalna privreda u velikoj je mjeri ustupila mjesto trgovini, razmjeni i novčarskim špekulacijama. Međutim, bez obzira na to neprekidno su se širila velika poljoprivredna imanja (*latifundia*), nastala prigrabljivanjem *agri publici*.

2. U socijalnom pogledu, umjesto ranijih opreka između patricija i plebejaca pojavila su se međusobna politička nadmetanja između dva nova staleža što ih čine *nobilitas* – nova aristokracija, to su bili svi oni (patriciji i plebejci), čiji su preci obnašali neku kurulsku magistraturu, i *ordo equester* (*equites*) – viteški stalež, obuhvaćao je sve one koji su imali dovoljni imetak da o svom trošku služe u konjaništvu, te bi ih cenzori uvrstili u listine vitezova-konjanika, ovamo spadahu bogati trgovci i novčari, zakupnici poreza i carina (*publicani*), poduzetnici javnih radova i bogati municipalni građani. Dok su senatori sačinjavali zemljišnu aristokraciju, vitezovi tvore financijsku aristokraciju. Bez obzira na političke razlike, oba ta staleža zajednički su se suprotstavljala socijalnim zahtjevima osiromašenog *plebs*-a. Takve suprotnosti u tadašnjem društvu, uključivši tu i otpor robova (Spartakov ustanak), dovele su s vremenom do građanskih ratova i do prelaska na monarhijski sistem, mada na početku u prikrivenom obliku (*principat*).

Pravo, pravni izvori i djelatnost pravnika

Razvijenim društveno-ekonomskim odnosima nije moglo udovoljiti formalističko i kruto *ius civile*. S obzirom na to, u ovom periodu narodne su skupštine donijele mnoge zakone (*leges*), ali ipak pretežno iz područja javnog prava. Za privatno-pravne odnose značajni su: *Lex Atilia*, *Lex Furia testamentaria*, *Lex Voconia* i *Lex Aebutia*. U ovo doba donijeto je i više zakona o podjeli javnog zemljišta (*leges agrariae*).

1. Glavni faktor izgradnje i usavršavanja rimskog privatnog prava u ovo doba bio je *pretor*, pa se upravo zbog veliog značenja koje njegova djelatnost ima čitavo ovo razdoblje i naziva razdobljem honorarnog prava (*v. Ius honorarium*, *Honor*). Svoju funkciju pretor je obavljao, kako sudjelovanjem u prvom dijelu rimskog postupka (*in iure*) time što je dozvoljavao ili odbijao da pruži pravnu zaštitu (actionem dare /*v. Praetor*/, actionem denegare), tako i izdavanjem propisa u obliku edikata (*edictum praetoris*). Tim je putem pretor stvarao nova pravila i nove pravne ustanove, pa se pojavio duplicitet institucija: uz stare civilne postojale su i pretorske pravne ustanove, nazvane zajedničkim imenom *ius honorarium*. Pretorsko pravo nastajalo je, uglavnom, utjecajem *iuris gentium*, djelatnošću peregrinskog pretora, te uvođenjem pojma *aequitas* u pravo.

2. Umjesto svećenika, u doba honorarnog prava djeluju pravnici, najčešće u obliku tzv. kautelne jurisprudencije (kautelarne jurisprudencije – Horvat), tj. davanja savjeta i pomoći strankama (*cavere*, *respondere*, *agere*). Tako mišljenja pravnika (*responsa prudentium*) postaju izvor prava.

Pravnici su počeli objavljivati i djela o pravu. Na tom su se području istakli *Aelius Paetus Catus*, *Sextus* i *Cato Marcus Portius*, a posebno tri velika pravnika koji se smatraju osnivačima nauke o civilnom pravu: *Brutus Marcus Iunius*, *Manilius Manius* i *Mucius Scaevola Quintus*. Potkraj republike djelovalo je više poznatih pravnika (*Aquilius Gallus*, *Servius Sulpicius Ruffus*, *Ofilius Aulus*, *Alfenus Varus*, *Tubero Aelius*, *Trebatius Testa* i dr.)

Razdoblje klasičnog prava

Državno i društveno uređenje

Razdoblje *klasičnog prava* poklapa se s *principatom*, dakle počinje sa 27. godinom prije naše ere, kada je *Augustus* prividno postavio republikanski poredak, a stvarno postao, mada u prikrivenom obliku, monarh, a završava sa smrću Aleksandra Severa, 235. godine n.e. U ovo je doba *de iure* i dalje postojao republikanski ustavni poredak, ali je faktično sva vlast bila koncentrirana u rukama princepsa, koji je prvi magistrat u državi s mnogobrojnim i veoma velikim ovlaštenjima.

1. Republikanske magistrature su zadržane, ali se njihov utjecaj gubi (*praetores*), ili imaju samo počasnu funkciju (*consules*). Vlast i upravu obavlja princeps preko razgranatog činovničkog aparata (viših službenika; *a libellis*, *a memoria*, *ab epistulis* i drugih, zatim pomoćnih službenika: *apparitores*, itd.), u koji su najprije prodrli oslobođenici, a zatim su ih zamijenili vitezovi. Posebnu ulogu kasnije dobiva *praefectus praetorio* kao najbliži carev pomoćnik. Državna blagajna (*aerarium*) nestaje u korist careve osobne blagajne (*fiscus*). Senat privremeno dobiva nešto na važnosti, ali ubrzo postaje obično oruđe u rukama cara. Narodne skupštine iščezavaju, a povlašteni položaj *Italije* pomalo nestaje u korist *provincija*. Rimsko građanstvo se širi, pa ga konačno (*constitutio Antoniniana*) dobivaju svi slobodni stanovnici carstva.

2. U ekonomskom pogledu doba principata, naročito 1. i polovina 2. stoljeća n.e., znači period mira (*v. Pax Romana*) i relativne sređenosti, što pogoduje razvitku trgovine i prometa. Uloga provincija sve više raste, kao i razmjena dobara s inozemstvom. Sve je to, razumljivo, imalo povoljan utjecaj na razvitak prava.

3. U socijalnom pogledu nastaju značajne promjene. Stara optimatska (v. *Optimates*) aristokracija postepeno nestaje; nju počinju zamijenjivati vitezovi, inače čvrsto vezani za novi poredak, kojima se priključuju i predstavnici državne birokracije, posebno više. Oni ulaze u skupinu gornjih slojeva (nazvanih *honestiores*), kojima se priznaju različite privilegije (npr. u krivičnom postupku), čime se i pravno izdvajaju od predstavnika nižih slojeva (*humiliores*), koji su u mnogočemu zapostavljeni i diskriminirani.

4. Kao važan faktor, koji će, naročito u postklasično doba, vršiti velik utjecaj na rimsku državu i njenu politiku, javlja se u ovo doba i kršćanstvo.

Pravo, pravni izvori i klasična jurisprudencija

Rimsko pravo doživjelo je u doba *principata* svoj najveći uspon. U pogledu izvora prava nastaju određene promjene vezane za političko stanje ovog vremena.

1. Običajno pravo (*consuetudo*) postoji i u doba principata, ali pomalo gubi značenje. Prestaje i donošenje zakona (*leges*) koje su ranije donosile narodne skupštine. Djelatnost pretora kao pravosudnog funkcionara prestaje, a time se gasi i izdavanje edikata, jer je *Hadrijan* naredio da se pripremi tekst jednog trajnog, nepromjenjivog, edikta (*Edictum perpetuum*). Mišljenja Senata (*senatus consulta*) dobivaju u ovo doba snagu zakona i postaju izvor prava. Nasuprot spomenutim izvorima prava, koji su, uglavnom, pomalo gubili svoju ulogu, pojavljuju se carske konstitucije (*constitutiones principum*) kao sve važniji izvor prava, jer je i princepsova vlast stalno jačala. Carevi su svoje konstitucije objavljivali u obliku edikata, reskripata, dekreta i mandata.

2. Najvažniji izvor prava ovog perioda jest djelatnost pravnika, po kojoj se on ponekad naziva i periodom klasične jurisprudencije (*iurisprudentia*). Pravnici su i dalje davali responsa, s tim da su, počev od Augusta, ugledniji pravnici iz viših slojeva dobivali i tzv. *ius respondendi*. Od Hadrijana, suglasna mišljenja pravnika (*communis opinio*) vezuju suca.

Na području literarne djelatnosti pravnika također dolazi do daljeg uspona. Pojavljuju se mnogobrojna djela o rimskom pravu dijelom kazuističke naravi (*Responsa*, *Quaestiones*, *Epistulae*, *Disputationes*), a dijelom sistematske (npr. *Digesta*, *Institutiones*, *Regulae*, Definitiones), komentari civilnog ili pretorskog prava (*Libri ad Q. Mucium*, *Libri ad Sabinum*, *Libri ad edictum*), te različiti priručnici za praksu (Pithana, *Sententiae*, Opiniones).

3. Početkom principata rimski su se pravnici okupljali u dvije *pravne škole*; jednu predstavljaju *prokulovci*, a drugu *sabinovci*. U prvoj grupi isticali su se: osnivač *Labeo Antistius*, te *Proculus*, *Nerva* pater et filius, *Pegasus*, *Celsus* pater et filius i *Neratius*, a među sabinovcima: osnivač *Capito Ateius* te *Sabinus Massurius*, *Cassius Gaius Longinus*, *Caelius Sabinius*, *Iavolenus Priscus* i *Iulianus Salvius*, koji je redigirao *Edictum perpetuum*.

U 2. stoljeću n.e. opreke između tih škola nestaju. Tada su djelovali pravnici *Pomponius Sexstus* i *Gaius* (čije su *Institutiones* jedino sačuvano djelo iz klasičnog doba), te *Maecianus* i *Scaevola Cervidius*.

4. Za vladavine careva iz kuće Severa djelovala je grupa pravnika koji se ubrajaju u najveće umove rimskog prava; to su: *Papinianus*, *Ulpianus*, *Paulus* i *Modestinus*.

Razdoblje <u>postklasičnog</u> prava

Državno i društveno uređenje

Razdoblje *postklasičnog prava* počinje smrću cara Aleksandra Severa, godine 235. i traje do smrti cara *Justinijana*, godine 565. n.e. U ovom razdoblju rimsko je carstvo najprije pretrpjelo tešku pedesetogodišnju krizu (tzv. period vojne anarhije), a dolaskom *Dioklecijana* na prijestolje, godine 284., prešlo je na nov oblik ustavnog uređenja nazvan *dominat*.

1. Prelazak na apsolutnu monarhiju te napuštanje i prividnih ostataka starog republikanskog uređenja, koji su se bili zadržali u *principatu*, došlo je kao posljedica opadanja i sve većih teškoća u kojima se našlo carstvo, kako u unutrašnjim odnosima, tako i u borbi s vanjskim neprijateljima. Dioklecijan, koji je privremeno zaustavio proces opadanja, izvršio je mnoge reforme, a istim su putem krenuli i njegovi nasljednici, posebno Konstantin. Međutim, rješenje se nije moglo naći. Došlo je do podjele carstva na zapadni i istočni dio. Prvi je pao pod navalom barbara 476. godine dok je istočni dio preživio pretvarajući se postupno u novu, feudalnu državu – Bizant.

2. Dominat karakterizira strogo centralističko i birokratsko uređenje, s velikim birokratskim aparatom (*magister officiorum*, *quaestor sacri palatii* i sl.), na čijem je čelu svemoćni car, okružen istočnjačkim ceremonijalom.

3. U socijalnom pogledu dolazi do dalje staleške podjele stanovništva, pri čemu viši veleposjednički slojevi; nazvani *potentiores*, postaju sve nezavisniji od države (v. *Patrocinium vicorum*); drže čak i posebnu vojsku. Gradovi pomalo gube svoju ulogu, a seljaštvo se pretvara u kolone (v. *Colonatus*). Robova ima i dalje, ali oni nemaju važnu ulogu. Trgovina, promet i robna razmjena nazaduju. Kršćanstvo, najprije progonjeno, postaje ubrzo priznata, a nedugo zatim i jedina dozvoljena crkva.

Pravo i pravni izvori

1. U doba *dominata* najvažniji izvor prava jesu carske konstitucije (*constitutiones principum*), koje se sve više nazivaju *leges*. Poseban oblik konstitucija je tzv. *pragmatica sanctio*. Drugi izvori prava nestaju; jedino je običaj (*consuetudo*) u *postklasičnom pravu* zadržao izvjesno značenje. Sve te promjene vezane su uz ulogu cara, koji je postao jedinim zakonodavcem.

2. Djelatnost pravnika gotovo sasvim prestaje. U čitavom ovom razdoblju poznata su po imenu samo dvojica značajnijih pravnika: *Aurelius Arcadius Charisius* i *Hermogenianus*. Ostali, više-manje, anonimni pravnici bavili su se, uglavnom, samo kompilacijama, skraćivanjem i preradama djela klasičnih pravnika. Da bi se uveo neki red u citiranju djela starih pravnika pred sudom, donijet je 426. godine n.e. *lex citationis*.

3. Uz opći zastoj u stvaralačkom razvitku (v. *Vulgarno pravo*), pravo, ipak na nekim područjima pokazuje izvjestan, makar i mali napredak. Tako se počinju uklanjati razlike između institucija pretorskog i civilnog prava; javlja se izvjestan utjecaj orijentalnih prava; posebno grčkog i helenističkog, ali i utjecaj grčkih filozofskih shvaćanja. Značajno je da se za potrebe državne uprave prelazi na sistematsko školovanje pravnika u državnim *pravnim školama* u *Berytus*-u i Carigradu. Postojale su i slične privatne škole.

4. Najznačajniji doprinos ovog doba, ne toliko razvijanju koliko čuvanju izvora rimskog prava, jesu *kodifikacije*. Najpoznatije predjustinijanske kodifikacije jesu: *Codex Gregorianus* i *Codex Hermogenianus* iz doba Dioklecijana, službena zbirka *Codex Theodosianus*, zatim *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*, te nekoliko zbirki tzv. *Leges Romanae barbarorum*.

5. Po svojem značenju najvažniji kodifikatorski pothvat izveo je *Justinijan* na početku svoje vladavine (528-534), kada je naredio da se pripreme: *Codex Iustinianus*, *Digesta*, *Institutiones* i *Codex repetitae praelectionis*, koji su s kasnije objavljivanim konstitucijama (*Novellae*) poznati pod nazivom *Corpus iuris civilis*. Neprolazna je Justinijanova zasluga što je svojom kodifikacijom sačuvao, makar i uz *interpolacije*, rimsko pravo kasnijim generacijama.

Rimsko pravo nakon Justinijana

Bizantsko pravo

Justinijanovo pravo vrijedilo je u Bizantu bez većih izmjena oko dva stoljeća. Međutim, proces feudalizacije tražio je izvjesne modifikacije pravnog sistema, pa su kasnije pripremane zbirke prava koje su u određenoj mjeri odstupale od Corpus-a iuris civilis. Najpoznatije zbirke *bizantskog prava* jesu: *Ecloge*, *Proheiron*, *Epanagoge*, *Basilica*, te *Synopsis Basilicorum*, *Peira* i *Heksabiblos*.

Bez obzira na izmjene i korekture što ih je Justinijanovo pravo doživljavalo kasnijim pravnim reguliranjem, uzima se da je utjecaj rimskog prava na bizantski pravni sistem bio presudan sve do kraja te države, godine 1453.

Pravne škole

Rimsko pravo sadržano u *Corpus*-u *iuris civilis* protegnuto je 554. godine i na *Italiju*. Ubrzo, međutim, zbog upada Langobarda, palo je u zaborav, jer ga je istisnulo langobardsko pravo i druga barbarska prava.

1. Interes za rimsko pravo pojavio se potkraj 11. stoljeća, kada je *Irnerius*, na pravnoj školi u *Bologni*, počeo predavati to pravo. Njegovim stopama išli su i učenici, poznati pod nazivom *quattuor doctores*. Ta škola (*glosatori*) završila je svoje djelovanje sredinom 13. stoljeća. Uzima se da *Accursius*-ovo djelo Glossa magistralis seu ordinaria znači kraj djelatnosti glosatora.

2. Djelo glosatora nastavili su, ali u nešto drugačijem smislu, *postglosatori* ili komentatori (nazvani tako jer su komentirali glose svojih prethodnika). Najpoznatiji predstavnik postglosatorske škole, koja je inače djelovala od sredine 13. do 16. stoljeća, bio je *Bartolus de Sassoferrato*; on se ujedno i smatra osnivačem nauke o međunarodnom privatnom pravu.

3. Od 16. stoljeća djelovala je francuska škola tzv. elegantne jurisprudencije, koja je proučavala "čisto" rimsko pravo. U 17. stoljeću škola prirodnog prava tražila je u rimskom pravu elemente nepromjenjivog prirodnog prava. Njemačka historijska škola iz 19. stoljeća posvetila je veliku pažnju izučavanju izvora rimskog prava i tako otvorila put modernoj romanističkoj nauci, koja je primjenjujući nove metode rada i istražujući mnoga druga područja (epigrafiku, papirologiju, orijentalna prava i sl.) uspijela riješiti mnoga sporna, dugo otvorena, pitanja nauke rimskog prava.

Recepcija rimskog prava

Rimsko pravo doživjelo je u pravnoj historiji neobičnu sudbinu – bilo je ponovno prihvaćeno kao pozitivno pravo niza država i nakon pada rimskog carstva. To je tzv. *recepcija*.

1. Osnovni razlog recepcije leži u činjenici da j eu nekim dijelovima Evrope, zbog jačanja gradova, došlo do razvijanja trgovine, robne razmjene i novčarskog poslovanja. Potrebamapovećanog prometa dobara nije moglo udovoljiti primitivno, i na naturalnoj privredi zasnovano, feudalno pravo, koje je uz to po svojoj prirodi bilo partikularističko. Nasuprot tome, tehničkom dotjeranošću, svojim principima, koji su počivali na privatnom *vlasništvu* te slobodi ugovaranja i oporučivanja, rimsko je pravo u potpunosti odgovaralo nastalim potrebama.

2. Do recepcije je najprije došlo u sjevernoj Italiji i južnoj Francuskoj, već početkom 12. stoljeća. Proces prihvaćanja rimskog prava proširio se, naročito tokom 15. i 16. stoljeća, i po ostaloj srednjoj i zapadnoj Evropi. Važnu ulogu u tome odigrali su njemački carevi, koji su se smatrali nasljednicima rimskog carstva. Tako recipirano pravo, nazvano općim ili *pandektnim*, ostalo je na snazi do donošenja građanskih zakonika, a u Njemačkoj sve do početka 20. stoljeća.

3. Recepciju rimskog prava uveliko je olakšala djelatnost *pravnih škola*, prvenstveno *glosatora* i *postglosatora*, koji su, kako izučavanjem, sistematiziranjem i komentiranjem *Corpus*-a *iuris civilis*, tako i školovanjem pravnika iz čitave Evrope, stvorili dodatne uvjete za uspjeh recepcije. Tome je također pripomogla i univerzalistička orijentacija Crkve te njena povezanost s rimskim tradicijama (v. *Kanonsko pravo*). Ali valja reći da je na uspjeh recepcija u određenoj mjeri utjecalo i oduševljenje klasičnim vrednotama potaknuto humanizmom i renesansom.

2. OSOBNO (STATUSNO) PRAVO

Pojam osobnog prava

Osobno ili statusno pravo jest skup pravnih pravila koja se bave pitanjima subjekata prava, posebno njihova nastanka, prestanka, pravnog položaja (*status*) te *pravne* i *djelatne sposobnosti*. Subjekti prava mogu biti ljudska bića (*fizičke osobe*) ili *pravne osobe*.

Fizičke osobe

Pojam, postanak i prestanak fizičke osobe

1. Po današnjem shvaćanju, svako živo biće ujedno je i subjekt prava, tj. nosilac određenih prava i dužnosti. U Rimu nije bilo tako, jer je rob (*servus*) imao svojstvo objekta prava. Međutim, ni među slobodnim osobama nisi svi imali isti stupanj *pravne sposobnosti* (status). S punom pravnom sposobnošću bio je samo čovjek koji je imao sva tri statusa: *status libertatis*, *status civitatis* i *status familiae*, tj. bio slobodan čovjek, rimski građanin, i uz to *sui iuris*.

2. *Fizička osoba* nastajala je rođenjem (*partus*). Za to je bilo potrebno da se dijete potpuno odvoji od majčine utrobe, da se rodi živo, tj. da da znakove života, da je dovoljno nošeno i da ima ljudski oblik. Posebno su tretirani dvospolci (v. *Hermaphroditus*). Zametku (*postumus*-u, *nasciturus*-u), premda se nije smatrao subjektom prava, bila su rezervirana izvjesna prava, posebno ona iz nasljeđivanja, ako se rodi – nasciturus pro iam nato habetur, quotiens de commodis eius agitur (zametak se smatra već rođenim u koliko se radi o njegovim probicima). U tu svrhu određivan je i poseban skrbnik, kurator (curator ventris, v.*Nasciturus*).

3. Fizička osoba prestaje smrću (*mors*). Sličan je učinak u nekim slučajevima imala i capitis deminutio. Kod istodobne smrti više osoba, koje su bile u bližem stupnju srodstva (*commorientes*) pojavljuje se, zbog nasljeđivanja, potreba utvrđivanja tko je od njih ranije umro. Justinijanovo je pravo za to ustanovilo izvjesne presumpcije (v. *Praesumptio*), koje su kasnije napuštene.

4. Fizička osoba nije morala čitavog života ostati, kao subjekt prava u istom položaju. S obzirom napostojanje triju statusa, bilo je moguće da se gubitkom jednoga od njih ili svih zajedno (*capitis deminutio*) položaj pojedinca mijenja.

Capitis deminutio

Capitis deminutio je gubitak ili promjena jednog statusa. Budući da su postojala tri statusa, razlikuju se i tri oblika capitis deminucije.

1. Capitis deminutio maxima dovodi do gubitka slobode, dakle do pretvaranja slobodnog građanina u roba (*servus*). (Okolnosti i razlozi za to izloženi su u odlomku gdje se govori o pravnom položaju roba.)

Ako je rimski građanin bio zarobljen od neprijatelja, on je također postao rob.Međutim, ako bi se uspio vratiti iz ropstva, primjenjivan je princip nazvan *ius postliminii*, po kojem su, uglavnom, uspostavljana prava koja je imao i ranije. U slučaju kad bi umro u ropstvu, uzimalo se da je smrt nastupila časom zarobljivanja, dakle da je umro kao slobodan (*fictio legis Corneliae*). Capitis deminutio maxima povlačila je i gubitak preostalih dvaju statusa (statusa civitatis i statusa familiae).

2. Capitis deminutio media dovodila je do gubitka građanstva; rimski građanin koji bi se iselio u latinsku koloniju ili bio prognan (*interdictio aquae et ignis*) gubio bi civitet i porodičnu pripadnost, ali bi ostao slobodan, dakle, pretvarao bi se u *Latina* ili *peregrina*.

3. Capitis deminutio minima dovodi do prestanka dotadašnje agnatske veze pripadnosti određenoj porodici. Do toga dolazi otpuštanjem iz očinske vlasti (*emancipatio*), adrogacijom, adopcijom, davanjem u *mancipium* i sl. U Justinijanovu pravu, po kojem su porodični, nasljednopravni i slični odnosi počivali na principima krvnog srodstva (*cognatio*), capitis deminutio minima izgubila je svoj smisao.

Status libertatis, ropstvo i pravni položaj roba

1. U rimskom pravu osnovna podjela ljudi bazirala se na tome da li su oni slobodni ili robovi. Rob (*servus*) nije imao svojstvo subjekta, nego je tretiran kao stvar (*res*). Ropstvo kao institucija proživjelo je posebnu evoluciju, jer je od patrijarhalnog ropstva, u kojem položaj roba nije bio mnogo nepovoljniji od položaja slobodnih osoba *alieni iuris*, došlo u fazu klasičnog ropstva, potkraj republike kada je eksploatacija robova bila najteža, što je izazivalo pobune i robovske ratove. U kasnije doba carsko zakonodavstvo nastojalo je olakšati položaj robova.

2. Rob je *de iure* imao položaj stvari, dakle – objekta prava. Gospodar (*dominus*) imao je nad njim *ius vitae necisque*, a sve što je rob stjecao pripadalo je gospodaru. Nasuprot tome, on nije mogao obvezivati gospodara, osim deliktno (v. *Noxae* deditio). Međutim, s vremenom je, u interesu gospodara i trećih osoba, posebnim pravnim sredstvima (*actiones adiecticiae qualitatis*) uvedena odgovornost gospodara i za obveze kontraktne naravi koje je zaključivao rob. Gospodari su davali robovima dio imovine (*peculium*), kojim su robovi samostalno upravljali, pa su u vezi s time mogli čak i sa samim gospodarima zaključivati ugovore koji su, inače, spadali u *obligationes naturales*. Brak među robovima (*contubernium*) nije imao učinka u pravu. Uvažavano je krvno srodstvo s robovima kao ženidbena zapreka. Državni, municipalni i sl. robovi (*servi publici*) imali su nešto povoljniji položaj.

Uza svaograničenja, u pravu se ipak nastojalo da se postupak utvrđivanja da li je netko slobodan ili rob olakša (*causa liberalis*), a u postklasičnom dobu, prvenstveno zbog promijenjenog načina proizvodnje (*colonatus*) došlo je do velikog oslobađanja robova.

3. Osnovni način postanka ropstva u početku je zarobljivanje neprijatelja, a kasnije – rođenje od majke ropkinje. Pri tome se ipak uzimalo da će se dijete roditi slobodno ako mu je majka od začeća (*conceptio*) do poroda bila, makar i privremeno slobodna. Slobodan čovjek mogao je postati rob: ako je u staro doba bio prodan u dužničko ropstvo; ako se dao prijevarno prodati kao da je rob da bi sa sudionikom podijelio kupovninu; žena koja je živjela u spolnoj zajednici s tuđim robom (*senatus consultum Claudianum*) i, konačno, kažnjeni na rad u rudnicima (*metallum*).

4. Ropstvo je moglo prestati aktom manumisije (*manumissio*), pri čemu se razlikuju manumisije po civilnom (*manumissio vindicta*, *censu* i *testamentaria*) od neformalnih manumisija po pretorskom pravu (*inter amicos*, *per epistulam*, *per mensam* ili *per convivii adhibitionem*), odnosno u kršćansko doba i u crkvi (*in ecclesia*). *August* je pokušao ograničiti manumisije (*lex Fufia Caninia*, *lex Aelia Sentia*), ali su ta ograničenja uskoro pala u zaborav.

Oslobođenik

Rob oslobođen na propisan način po civilnom pravu (*libertinus*) stjecao je slobodu, uključiv i rimsko građanstvo, ali nije imao sva prava, posebno *ius honorum*. Prema svojem gospodaru, nazvanom *patronus*, imao je određene obveze, kao što su posebno poštovanje (*obsequium*, *fides*) te obavljanje određenih poslova (*iusiurandum liberti*). Carsko pravo uvelo je i određena sredstva po kojima je libertinus mogao postići svojstvo u slobodi rođene osobe (*ius aureorum annulorum*, *natalium restitutio*).

Stanja slična ropstvu

U rimskom pravu bilo je i nekih stanja u kojima određene osobe, iako ne gube *status libertatis*, faktično dolaze u položaj sličan položaju roba. To su osobe dane u *mancipium*, dužnik koji u staro doba nije platio dug (*addictus*), onaj koji je došao pod vlast vjerovnika na osnovi *nexum*-a, zarobljenik otkupljen iz ropstva (*redemptus ab hostibus*), te *auctorati*. U sličnom položaju nalazio se *liber homo bona fide serviens*, a u postklasično doba i kolon (v. *Colonatus*).

Status civitatis

Pravna sposobnost slobodnih stanovnika rimske države znatno je varirala. S obzirom na taj status (*status civitatis*) razlikuju se rimski građani (*cives*), *Latini* i *peregrini*.

1. *Cives* su imali punu pravnu sposobnost. Oni su imali *ius suffragii* (pravo glasa) i *ius honorum* (pravo da budu izabrani za magistrate) – na području javnog prava; po privatnom pravu imali su sposobnost stjecanja *kviritskog vlasništva* (*dominium ex iure Quiritium*), vlast u porodici (*patria potestas*, *manus*, *tutela*), mogućnost sudjelovanja u rimskom civilnom postupku (*legis actio*), aktivnu i pasivnu nasljednopravnu sposobnost (*testamenti factio* activa i passiva), pravo zaključivanja pravnih poslova po ius civile (*ius commercii*) i pravo zaključiti valjani rimski brak (*ius connubii*). Građani su obično nosili i tri imena (*nomen*).

Svojstvo rimskoga građanina stjecalo se rođenjem, oslobođenjem iz ropstva na propisan način (*manumissio*), te dodjeljivanjem rimskoga građanstva pojedincima ili čitavim općinama.

2. *Latini* su po svojem pravnom položaju stajali između građana (cives) i *peregrina*. Među njima se razlikuju tri skupine: Latini prisci, koji su imali najpovoljniji položaj, zatim Latini coloniarii (tj. Latini, pa i siromašniji rimski građani, koji su se odselili u kolonije), te Latini iuniani (to su robovi oslobođeni na neformalan način ili usprkos zakonskim zabranama – (v. *Lex Iunia Norbana*).

3. *Peregrini* su slobodni stanovnici rimske države koji nisu ulazili u pojam cives ili Latini. Obično nisu imali *ius commercii*, ali su s Rimljanima stupali u poslovne odnose po načelima iuris gentium (v. *Ius gentium*). I kod peregrina su postojale dvije grupe. U prvoj su bili pripadnici stranih država kojima su Rimljani, prilikom podvrgavanja, ostavili lokalnu samoupravu i domaće pravo. U drugu su ulazili tzv. pergrini dediticii , koji su se, nakon otpora, morali predati na milost i nemilost; oni su bili najniži sloj slobodnih ljudi.

Razlike između pojedinih kategorija slobodnog stanovništva Rima uglavnom su (osim za Latine junijane i peregrine dediticije) ukinute donošenjem Karakaline konstitucije iz godine 212. n.e. (*constitutio Antoniniana*).

Status familiae

1. Pravni položaj pojedinaca u okviru porodice ili s obzirom na porodicu naziva se *status familiae*. Poseban položaj u porodici ima osoba koja joj stoji na čelu (*pater familias*), koji je *sui iuris*, za razliku od osoba koje su mu podređene; one su zbog toga i nazvane zajednički osobama *alieni iuris*. Tu ulaze filii familias, žena u manus-braku, adoptirani (v. *Adoptio*), adrogirani (v. *Adrogatio*), kao i osobe in mancipio (v. *Mancipium*). Odnosi i srodstvo u staroj rimskoj porodici temeljili su se na agnaciji (*agnatio*).

2. Razlika u porodičnom položaju nije imala utjecaja na javno pravo, ali je imala veliko značenje u privatnom pravu. Podređene osobe, naime, nisu imale imovinu, pa su sve stjecale za *patrem familias*. Tek postupno stječu, preko ustanove pekulija (*peculium*), izvjestan stupanj imovinske samostalnosti.

Pojam pravne i djelatne sposobnosti

Pravna sposobnost je svojstvo subjekta prava (fizičke ili pravne osobe) da može biti nosilac prava i dužnosti. Djelatna sposobnost, međutim, sastoji se u mogućnosti subjekta prava da svojim djelima, postupcima, - dakle, izjavama volje izaziva određene posljedice u smislu nastanka, promjene ili prestanka nekog pravnog odnosa ili stanja. Djela, odnosno izjave volje koje čini određeni subjekt, mogu biti u skladu s pravnim poretkom ili suprotni njemu. S obzirom na to, u okviru djelatne sposobnosti i treba ratlikovati s jedne strane poslovnu, a s druge deliktnu sposobnost, koja se naziva i uračunljivošću, odnosno odgovornošću za deliktne radnje.

Ograničenja pravne sposobnosti

U nekim slučajevima pravna je sposobnost bila ograničena i kod osoba koje su imale sva tri statusa. Razlozi tih ograničenja bili su:

- socijalna pripadnost, koja je u starije doba bila posebno izražen au razlikama između patricija (*patricii*) i plebejaca (*plebeii*), zatim u ograničenjima staleške naravi koju je postavljao *Augustus* (v. *Lex Iulia de maritandis ordinibus*), a u postklasično doba u različitom položaju između onih koji su spadali među *humiliores* i onih koji su spadali u *honestiores*;
- vjera, i to u kršćansko doba, kada su stavljana razna ograničenja hereticima (v. *Haeretici*), apostatama, Židovima i poganima;
- spol, i to ženski, jer je *ženama* pored velikih ograničenja u javnom pravu, bila uskraćena mogućnost da vrše vlast nad svojom djecom, u nekim slučajevima i *testamenti factio passiva* (*lex Voconia*), te *intercessio* (*senatus consultum Vellaeanum*);
- umanjenje časti, do čega je dolazilo zbog *capitis deminutio* maxima i media, kod intestabiliteta (*intestabilis*), cenzorskog ukora (*nota censoria*), infamije (*infamia*) i nepovoljnog mišljenja javnog mnijenja (*ignominia*, *existimatio*, *turpitudo*).

Ograničenja djelatne sposobnosti

Što se tiče djelatne sposobnosti, treba reći da je u nekim slučajevima subjekt prava uopće nema (npr. dijete, *furiosus*), dok je u drugim, ta sposobnost ograničena. Razlozi koji isključuju ili ograničavaju djelatnu sposobnost jesu:

- dob, pri čemu se pravi razlika između djece do sedam godina (*infantes*), koja su potpuno poslovno nesposobna, i maloljetnika (*impuberes* – v. *Impubes*) u dobi od sedme godine do punoljetnosti (muški 14, ženske 12 godina), koji su imali ograničenu djelatnu sposobnost, jer su mogli zaključivati samo pravne poslove koji su im donosili korist. Punoljetne osobe mogle su obavljati samostalno svoje pravne poslove. Međutim, kasnije je i tu došlo do ograničenja zbog nedovoljnog životnog iskustva tih osoba (*cura minorum*), pa je punoljetnost faktično na taj način pomaknuta na 25 godina starosti, izuzev one kojima je dozvoljena tzv. *venia aetatis*;
- spol, utoliko što su *žene* sve do postklasičnog doba, i nakon punoljetnosti bile pod tutorstvom (*tutela mulierum*);
- zdravstveno stanje. Tjelesna bolest u načelu nije bila razlog za ograničenje ali je duševna bolest dovodila u nekim slučajevima do potpune djelatne nesposobnosti (*furiosus*), osim u periodu tzv. svjetlih trenutaka (*lucida intervalla*);
- rasipništvo. Rasipnik (*prodigus*) stavljen je pod kuratorstvo (*cura prodigi*) i bio je sveden na položaj maloljetnika između 7. i 14. godine – mogao je, naime, zaključivati samo one pravne poslove koji su mu donosili korist.

Pravne osobe

Pojam pravne osobe

1. *Pravne osobe* su društvene tvorevine kojima pravni poredak priznaje svojstvo subjekta prava, dakle – *pravnu sposobnost*. Prema tome, pravne su osobe nosioci prava i obveza, premda se znatno razlikuju od fizičkih osoba. S obzirom na to, one ne mogu biti nosioci nekih prava (npr. niza prava iz porodičnih i nasljednih odnosa), same po sebi nemaju *djelatnu sposobnost*, jer umjesto njih djeluju njihovi organi, sastavljeni od fizičkih osoba i sl. Rimsko pravo nije ostavilo razrađen koncept pravne osobe, nego je to učinila tek novija pandektistička nauka.

2. Teoretski se pravne osobe dijele na korporacije (*universitas personarum*), kada je supstrat pravne osobe udruživanje osoba, te na zavode i zaklade, kada je podloga pravne osobe udruživanje imovine (*universitas rerum*). Pri tome se uzima da je kod zaklada bitna sama imovina, dok je kod zavoda, uz imovinu, jednako važan i ljudski faktor.

3. O prirodi pravne osobe postoji više različitih teorija: teorija fikcije ili personifikacije, teorija realne egzistencije i teorija o destinatarima, odnosno imovinskim masama bez subjekta.

Pojedine pravne osobe

U pravne osobe korporacijskog tipa mogu se u starom Rimu ubrojiti slijedeće ustanove:

- rimska država (v. *Populus Romanus*), koja je u starije doba nastupala kao subjekt javnog prava. Tek kasnije, u doba principata, u vezi s razvitkom ustanove fiska (*fiscus*), tj. careve osobne blagajne, javlja se i država u ulozi subjekta privatnog prava;
- gradske općine (v. *Municipium*), koje su prije nego država dobile karakter ustanova privatnog prava;
- društva, kojih je bilo različitih vrsta profesionalnog, poslovnog i drugog karaktera (v. *Collegium*). U početku je sloboda osnivanja društava bila praktički neograničena, ali su se potkraj republike i u principatu javila ograničenja, zbog političkih razloga.

Zaklade su u Rimu vrlo dugo imale karakter nesamostalnih ustanova, jer su bile vezane za odgovarajuću instituciju ili fizičku osobu. Tek u kršćansko doba javlja se veći broj ustanova koje dobivaju karakter samostalnih zaklada (tzv. *piae causae* – tj. imovina ostavljena za razne pobožne i dobrotvorne svrhe, za podizanje crkava, samostana, bolnica, sirotišta itd. s različitim privilegijama, npr. *xenodochium* i dr.).

3. PORODIČNO PRAVO

Pojam porodičnog prava; rimsko porodica, srodstvo

1. *Porodično pravo* regulira odnose u porodici, tj. odnose između bračnih drugova (bračno pravo), između njih i njihove djece (odnosi roditelja i djece) i, konačno, pitanje starateljstva.

U rimskom je pravu, međutim, pojam porodičnog prava bio znatno drugačiji, jer su i braku i odnosima roditelja i djece davali pečat ne međusobna prava i obveze, nego velika vlast porodičnog starješine (v. *Manus*, *Patria potestas*). S druge strane, *starateljstvo* (*tutela*, *cura*) bilo je uvedeno prvenstveno radi zaštite imovine, a ne osobe štićenika.

2. Stara rimska porodica (*familia*) nastala je iz gentilnog uređenja (*gens*), najprije kao *consortium*, a kasnije kao individualna porodica; osnovnu karakteristiku daje joj agnatsko srodstvo (*agnatio*) i *patria potestas*. S razvitkom proizvodnih snaga porodica se mijenja utoliko što sve više postaje zajednica bračnih drugova i njihovih neposrednih potomaka zasnovana na kognatskoj (*cognatio*), dakle – krvnoj vezi.

3. U agnatsku porodicu ulaze sve osobe podređene očinskoj vlasti njenog starješine (*pater familias*), dakle kako potomci, tako i adrogirani, adoptirani, supruga u manus-braku i pozakonjena djeca. Agnatsko je srodstvo, prema tome, srodstvo samo po očevoj strani; ono je davalo osnovnu karakteristiku i najstarijem rimskom zakonskom nasljednom pravu, propisanom *Zakonikom XII ploča*.

4. Nasuprot agnatskom, kognatsko srodstvo jest krvno srodstvo, tj. i po očevoj i po majčinoj liniji. Srodnici samo po ocu nazivaju se *consanguinei*, a samo po majci *uterini*. Razvitak rimskog nasljednog prava s jačanjem kognatske porodice sve je više davao prednost kognatima, na štetu agnata.

Srodstvo može biti po uspravnoj liniji (*linea recta*) i po pobočnoj (*linea transversa*). U uspravnu liniju ulaze ascendenti (preci) i descendenti (potomci), tj. osobe koje po rođenju izravno potječu jedne od drugih. U pobočnoj liniji srodstva jesu osobe koje potječu od trećeg zajedničkog pretka. Srodstvo između bračnog druga i krvnih srodnika drugog bračnog druga zove se tazbina (*adfinitas*).

5. Blizina srodstva (*gradus*) određuje se po broju poroda koji postoji između određenih osoba po pravilu: *tot gradus quot generationes* (toliko stupnjeva /srodstva koliko (je) poroda).

Bračno pravo

Pojam i opća obilježja braka

1. Brak je zakonom uređena trajna zajednica života muškarca i žene. Po rimskom pravu; za postojanje braka (*matrimonium*) zahtijevala se faktična zajednica života, s jedne, te trajna namjera bračnih drugova da žive kao muž i žena (*affectio maritalis*), s druge strane. Ako bi prestao jedan od ta dva elementa, prestajao bi i brak. U postklasično doba počelo se probijati shvaćanje da je za brak potrebna samo početna affectio maritalis.

2. Jedino brak zaključen među osobama koje su imale *ius connubii* imao je pune učinke rimskog civilnog braka, nazvanog matrimonium iustum. Djeca iz takva braka smatrana su kao *ingenui*, potpadala su pod očinsku vlast (*patria potestas*) i bila očevi zakonski nasljednici.

3. Rimski brak mogao je biti brak *cum manu* ili *sine manu*, zavisno od toga da li je supruga ulazila u agnatsku porodicu muža ili je i dalje ostala u agnatskoj vezi sa svojom prirodnom porodicom. S vremenom je brak cum manu iščezao.

4. Pored braka, u Rimu postoji *contubernium*, zajednica između robova ili između robova i slobodnih, ali bez pravnih posljedica, i *concubinatus*, trajna zajednica života slobodnih osoba ali bez affectio maritalis. Konkubinat je bio pravno priznat odnos premda nije imao sve učinke braka. Djeca iz tih odnosa bila su vanbračna (*vulgo conceptus*).

Pretpostavke za brak i bračne zapreke

1. Za zaključivanje valjanog rimskog braka tražili su se: *ius connubii*, *djelatna sposobnost* te pristanak *patris familias* za osobe *alieni iuris*.
2. U bračne zapreke, koje se dijele na apsolutne i relativne, ulazili su: već postojeći brak, vojni poziv (za vrijeme principata), krvno srodstvo (u uspravnoj liniji neograničeno, a u pobočnoj do zaključno s trećim stupnjem srodstva) i tazbina. Pored tih, postojale su i neke druge zapreke odnosno zabrane iz staleških, klasnih i vjerskih razloga. Udovica je prije stupanja u novi brak morala biti određeno vrijeme u žalosti (*tempus lugendi*).
3. *August* je s nekoliko zakona pokušao uvesti, s jedne strane, više bračnih zabrana (*lex Iulia de maritandis ordinibus*), a s druge, stimulirati zaključivanje brakova i rađanje djece dajući određene pogodnosti osobama u braku i s djecom (*ius liberorum*), odnosno zapostavljajući one koji ta svojstva nisu imali, posebno u nasljednom pravu (v. *Incapacitas*, *Caduca*).

Zaruke

Zaruke (*sponsalia*) jesu uzajamno obećanje o sklapanju braka. Prethodile su zaključenju braka, a u starije doba zaključivali su ih (*sponsio*) *patres familias* zaručnika. U postklasično doba počelo se, za razliku od ranijeg shvaćanja, pojavljivati mišljenje o obveznosti zaruka. S tim u vezi pojavila se i tzv. *arra sponsalicia*, koja se pri raskidanju zaruka gubila, odnosno vraćala u višestrukom iznosu. Slično je bilo propisano i za tzv. zaručničke darove, koje je stranka kriva za raskid zaruka gubila u korist nekrive stranke.

Oblici sklapanja braka

Oblik sklapanja braka zavisio je od stranaka – od toga da li one žele zaključiti brak *cum manu* ili *sine manu* (v. *Manus*).
1. Brak cum manu zaključivan je u više oblika; to su:
- *confarreatio*, svečani oblik uz određene sakralne obrede;
- *coemptio*, zaključivan *per aes et libram*, kao prividna kupoprodaja, i
- *usus*, neformalni oblik kod kojeg je *manus* nastajao slično kao i kod dosjelosti (*usucapio*). Ako je htjela prekinuti tok usus-a, žena je morala svake godine uzastopno izostati tri noći iz muževljeve kuće (*trinoctium usurpandi causa*).
2. Brak sine manu zaključivan je bez formalnosti, ali uz neke običaje, od kojih je najznačajniji *deductio in domum mariti* **(**dovođenje (zaručnice) u kuću (zaručnika); vanjski znak zaključenja rimskog (neformalnog) braka**)**.

Učinak braka

Sklapanjem braka nastupale su određene posljedice – učinci, kako osobne tako i imovinske naravi, zavisno od toga da li se radilo o braku *cum manu* ili braku *sine manu*.
1. U braku cum manu žena je iz svoje dotadašnje porodice ulazila u agnatsku porodicu muža, odnosno njegovog *patris familias*. Dobivala je položaj kćeri (*filiae loco*) i stjecala zakonsko nasljedno pravo, zajedno sa svojom djecom. Ako je pri stupanju u brak imala imovinu, ona je pripala mužu.
2. Kod braka sine manu žena je i dalje pod vlašću svojega prirodnog *patris familias*, odnosno, ako je bila *sui iuris*, ostaje pod tutorstvom. Uza sve to, muž je imao određenu vlast prema ženi i djeci (izbor domicila, odgoj djece). U imovinskom pogledu vrijedilo je načelo razlučenih dobara. U sumnji kako je žena došla do određene imovine odlučivano je po pravilu nazvanom *praesumptio Muciana* (Mucijeva pretpostavka – koju je uveo Kvint Mucije Scevola, rimski pravnik iz doba republike, a po kojoj se uzima da je imovinu žena stekla od muža ako se ne dokaže suprotno).

Miraz i darovanja među bračnim drugovima

1. Miraz (*dos*) jest imovinski doprinos žene, njezina *patris familias* ili treće osobe mužu za troškove kućanstva. Zavisno od toga da li dos dao otac ili je potjecao iz drugih izvora, miraz se dijeli na: dos profecticia i dos adventicia. Miraz se osniva pravnim poslovima kao što su *promissio dotis*, odnosno *dotis dictio*, a u postklasično doba *pactum dotis*.

Pravno, *dos* je pripadao mužu. Međutim, tokom vremena razvilo se shvaćanje da u slučaju razvoda braka dos treba vratiti ženi, bilo u naturi, bilo pema procjeni (*aestimatio dotis*). Pravno sredstvo kojim je traženo vraćanje miraza bila je tužba: *actio rei uxoriae* (v. *Res uxoria*), a u postklasično doba *actio ex stipulatu*.

U toku razvitka zaštite ženinih prava na miraz došlo je do različitih zabrana (otuđivanja italskih zemljišta, zalaganja), a u Justinijanovu pravu uvedeno je zakonsko založno pravo žene (*pignus tacitum*) na imovinu muža, radi osiguranja vraćanja *dos*-a.

2. Darovanje između bračnih drugova (*donatio inter virum et uxorem*) bilo je po rimskom pravu zabranjeno. Međutim, bilo je dozvoljeno darovanje među zaručnicima, pa je tako nastao običaj da zaručnik ili njegov pater familias prije zaključivanja braka daju zaručnici dar (*donatio ante nuptias*). U daljem razvitku stvorena su pravila da donatio ante nuptias, u stvari, postaje *donatio propter nuptias* (darovanje zbog braka), pa su na taj oblik darovanja, koje se moglo izvršiti i nakon zaključenja braka, protegnuta pravila koja su vrijedila za dos.

Prestanak braka

1. Iako je brak shvaćan kao trajna životna zajednica, on je mogao prestati, zbog različitih okolnosti; nekada po želji bračnih drugova, a nekada iz objektivnih razloga. U ovu posljednju skupinu razloga prestanka braka spadaju: smrt (*mors*), *capitis deminutio*, i naknadno pridošla bračna smetnja (npr. kada svekar adoptira snahu ili tast zeta). U subjektivne raloge prestanka braka ulazi razvod.

2. U Rimu je vrijedilo načelo slobode razvoda braka; čak su bile proglašene ništavnim sve ugovorene odredbe kojima bi se onemogućivao ili otežavao razvod braka (*divortium*). Nisu bili potrebni ni posebni brakorazvodni razlozi. Tek su kršćanski carevi pokušali da to uvedu, ali je i nakon toga razvod bez razloga bio valjan, samo što su krivca stizale nepovoljne imovinskopravne posljedice (gubitak dos-a, donacije i sl.).

3. Razvod je obavljan, kod braka zaključenog na formalistički način, kao *contrarius actus* (*difarreatio*, *remancipatio*). Ako je brak zaključen neformalno, stranka je davala izjavu o razvodu (*repudium*). U postklasično doba počinje se zahtijevati i pismena forma za izjavu o razvodu (*libellus repudii*), odnosno sudjelovanje svjedoka.

Patria potestas

Pojam i sadržaj patriae potestatis

Patria potestas je ukupnost prava i ovlaštenja koja je *pater familias* imao nad osobama koje su mu bile podređene, uključivši i prava nad porodičnom imovinom. Patria potestas bila je doživotna i u početku neograničena.

1. U osobnom pogledu patria potestas sadržavala je ova pravna ovlaštenja patris familias:
- *ius vitae necisque* (*ius vitae ac necis*), tj, pravo da ubije podređenu osobu. Istina, običaji su zahtijevali da pater familias prije takve odluke sasluša porodično vijeće (*consilium domesticum*). S vremenom je pater familias izgubio to ovlaštenje;
- *ius vendendi*, tj. pravo prodaje bilo u ropstvo (*trans Tiberim*), bilo *in mancipio*. I to je pravo bilo ograničeno, a kasnije i ukinuto;
- *ius vindicandi*, pravo da sudskim putem traži izručenje djeteta od osobe koja ga drži;
- davanje suglasnosti za zaključenje braka podređenih osoba.

2. U imovinskopravnom pogledu, *patria potestas* sve je osobe *alieni iuris* činila imovinski nesposobnima jer je de iure sva imovina pripadala patris familias. Odgovornost patris familias za delikte podređenih osoba (*noxa*) postojala je od davnine, dok je odgovornost za kontraktne obveze uvedena tek kasnije, i to zaobilaznim putem pomoću *actiones adiecticiae qualitatis*.

3. Do određenog osamostaljivanja podređenih osoba u imovinskom pogledu došlo je uvođenjem ustanove *peculium*-a, i to bilo na taj način što je otac sinu dao određenu imovinu da se njome samostalno koristi i njome upravlja (*peculium profecticium*) ili tako što je sin sam stekao izvjesnu imovinu u vojnoj službi (*peculium castrense*) odnosno u drugoj državnoj i sl. službi (*peculium quasicastrense*). U daljem razvitku, počevši od 4. stoljeća n.e., djeca su imala šira prava i na imovini stečenoj od trećih ososba (majke, majčinih rođaka, bračnog druga i sl.) nazvanoj *bona adventicia*.

Postanak i prestanak patriae potestatis

Pod patriam potestam dolazi se prirodnim putem (rođenjem) ili na osnovi određenih pravnih poslova (adrogacije, adopcije, legitimacije).

1. Rođenjem pod patriam potestatem dolazi dijete začeto i rođeno u zakonitom rimskom braku (*matrimonium legitimum* – v. *Matrimonium*). Za utvrđivanje bračnosti djeteta bila su uvedena određena pravila i presumpcije (otac – pater - jest muž majke /*pater est, quem nuptiae demonstrant* = otac je onaj na koga ukazuje brak/; dijete se moralo roditi u određenom vremenu nakon sklapanja braka i sl.). Novorođeno dijete ulazilo je u porodicu uz pristanak patris familias (*tollere liberum*).

Vanbračna djeca i djeca iz konkubinata slijedila su pravni položaj majke i bila u vezi samo snjenim kognatskim srodnicima.

2. Patria potestas zasnivana je i pravnim poslom nazvanim *adrogatio*, tj. posinjenjem osobe *sui iuris* i adopcijom (*adoptio*) – posinjenjem osobe *alieni iuris*. I za jedan i za drugi oblik posinjenja bile su predviđene posebne pretpostavke i formalnosti, koje su se tokom vremena dosta izmijenile. U postklasično doba javlja se i mogućnost pozakonjenja vanbračne djece (*liberi naturales*) putem ustanove poznate pod nazivom *legitimatio*, koja je imala tri oblika: legitimatio per subsequens matrimonium (pozakonjenje naknadnim zaključenjem braka roditelja), legitimatio per oblationem curiae (upisom vanbračnog sina u dekurione ili udajom vanbračne kćeri za dekuriona) te legitimatio per rescriptum principis (pozakonjenje po carevoj dozvoli).

3. Patria potestas prestajala je smrću (*mors*) kao i *capitis deminutio* oca ili podređene osobe. Ista posljedica nastupala je i onda kada bi sin dosegao neku visoku državnu ili religijsku funkciju (konzul, biskup i sl.).

4. Poseban, dobrovoljni način prestanka patriae potestatis bilo je otpuštanje sina ispod očinske vlasti pravnim poslom nazvanim *emancipatio*, čija se forma zasnivala na prividnoj trokratnoj prodaji sina (*filius familias*). U postklasično doba uvedeni su za emancipaciju jednostavniji oblici (*per rescriptum principis*, te upis u sudski zapisnik).

Starateljstvo

Pojam i vrste starateljstva

1. Naš suvremeni pojam starateljstva obuhvaća dvije institucije rimskog prava – tutorstvo (*tutela*) i kuratorstvo – skrbništvo (*cura*); one u određenomsmislu zamjenjuju očinsku vlast, pružajući zaštitu osobama koje se zbog svoje maloljetnosti, spola, zdravstvenog stanja i sl. ne mogu, po rimskom shvaćanju, same brinuti o svojim interesima. Treba, međutim, napomenuti da je u ranijim periodima i tutorstvo i kuratorstvo imalo više u vidu zaštitu imovine štićenika, nego njihove osobe, a i to da su se u početku obje ustanove međusobno znatno razlikovale.

2. Razvitak odnosa u porodici i drugačije shvaćanje položaja štićenika doveli su tokom vremena do ideje da je osnovna svrha ustanova tutorstva i kuratorstva zaštita osobe štićenika. Usporedno s tom promjenom gledanja došlo je i do približavanja obiju institucija po sadržaju, tako da su one u postklasično doba gotovo sasvim izjednačene.

3. U rimskom pravu razlikuju se dvije vrste tutorstva: tutorstvo nad nedoraslim i tutorstvo nad ženama.

Tutorstvo nad nedoraslim

Tutorstvo nad nedoraslim (*tutela impuberum*) bilo je po starom rimskom pravu povjereno agnatima, slično kao i zakonsko nasljedno pravo (*tutela legitima*), ali je postojala i mogućnost da *pater familias* odredi tutora oporukom (*tutela testamentaria*). Ako nije bilo moguće na jedan od ta dva načina odrediti tutora ili ako on ne bi htio prihvatiti tu dužnost, uvedena je (putem *lex Atilia*) mogućnost da magistrat postavlja tutora (*tutela dativa*). Postavljeni tutor morao se primiti funkcije, jer je ona tretirana kao *munus publicum* (v. *Munera*). Jedino ako je imao odgovarajuće razloge za izuzeće (*excusationes*) ili ako bi naveo podesniju osobu (*potioris*, *nominatio*) mogao se osloboditi te obveze.

Tutor se u prvom redu brinuo o upravi maloljetničke imovine (*administratio*), zatim je davao pristanak za određena djela koja je sam štićenik (*pupillus infantia maior*) mogao poduzimati (*auctoritas* tutoris). Za nepravilno vršenje funkcije ili zloupotrebu tutor je odgovarao na osnovi tužbi: *actio suspecti tutoris*, *actio rationibus distrahendis* i *actio tutelae*.

Tutorstvo nad nedoraslim prestajalo je punoljetnošću štićenika, kao, i smrću ili *capitis deminutio* tutora.

Tutorstvo nad ženama

Žene sui iuris, tj. one koje nisu bile podređene očinskoj vlasti (*patria potestas*) niti vlasti muža (tj. koje nisu bile u manus-braku – v. *Manus*) stajale su, makar bile i punoljetne, pod tutorstvom (*tutela mulierum*), što je odraz patrijarhalnih shvaćanja rimskog prava o položaju žene.

Ipak, tutorstvo žena nije imalo isti sadržaj kao i tutorstvo nad maloljetnim osobama. Tutor, naime, nije upravljao ženinom imovinom (*administratio*), jer je to obavljala sama žena, nego je samo za najznačajnije pravne poslove davao svoje odobrenje (*auctoritas*). U nekim slučajevima žena ga je preko magistrata mogla čak natjerati da dade auctoritas i protiv svoje volje.

Način postavljanja tutora bio je sličan onome kod maloljetnika, s tom razlikom da je žena mogla i sama, u određenim slučajevima, izabrati tutora.

Tokom vremena tutorstvo nad ženama izgubilo je svoj smisao, pa ga je car Honorije 410. godine n.e. i de iure ukinuo.

Skrbništvo

Pod skrbništvo (*cura*) dolazile su punoljetne osobe koje se zbog ograničene *djelatne sposobnosti* ili nekih drugih mana, odnosno uslijed spriječenosti, nisu mogle brinuti o vlastitim intersima. U rimskom pravu postojali su ovi najvažniji oblici kuratorstva:

- cura furiosi, tj. skrbništvo nad duševno bolesnom osobom (*furiosus*);
- cura prodigi, tj. skrbništvo nad proglašenim rasipnikom (*prodigus*);
- cura minorum, tj. skrbništvo nad punoljetnim osobama mlađim od 25 godina (v. *Minores*);
- cura debilium personarum, tj. skrbništvo nad osobama koje su bile teže bolesne ili nemoćne;
- cura absentis, tj. briga o imovini odsutne osobe, te
- cura ventris nomine, tj. kuratorstvo radi zaštite interesa zametka (*nasciturus*);

Ovlaštenja, prava i dužnosti kuratora bile su slične tutorskim, zbog čega je i došlo do postupnog približavanja i spajanja obiju ustanova. Razlika je bila, uglavnom u tome što za ostvarivanje zahtjeva nastalih iz kuratorstva nije postojala posebna tužba, nego je za to služila *actio negotiorum gestorum* (v. *Negotiorum gestio*).

4. STVARNO PRAVO

Uvod

Stvari i njihova podjela

Prije izučavanja pojedinih tipova stvarnih prava posebno se razmatra pojam i pravna podjela stvari (*res*) kao objekta stvarnog prava, te posjed (*possessio*), koji nije pravo, ali je u uskoj vezi sa stjecanjem stvarnih prava.

1. Pravno, stvar (*res*) jest ljudima dosutupan, prostorno odijeljen, komad vanjske prirode. U vezi s podjelom stvari govori se najprije o tjelesnim stvarima (*res corporales*), tj. onima koje se mogu dotaći. S vremenom se pojam stvari proširio i na netjelesne stvari (*res incorporales*), u koje su, zapravo, spadala prava. Ta podjela, nastala pod utjecajem grčke filozofije, odražavala se i na načine stjecanja, jer su res incorporales stjecane derivativno najčešće putem *in iure cessio*.

2. Tjelesne stvari dijelile su se po svom položaju u pravu, na *res in commercio* i na *res extra commercium*, zavisno od toga da li su mogle biti predmet pravnog prometa. Res extra commercium bile su izuzete iz prometa ili zbog općih potreba (*res extra commercium humani iuris*, u koje ulaze: *res communes omnium*, kao što su zrak, tekuća voda, morska obala, te *res publicae*, kao što su državne i gradske stvari namijenjene za potrebe stanovništva, npr. javne zgrade, trgovi, ulice i sl.) ili zbog određenih religijskih, odnosno sakralnih razloga (*res extra commercium divini iuris*, u koje spadaju: *res sacrae*, stvari posvećene bogovima, kao što su hramovi, žrtvenici i sl., zatim *res religiosae*, koje su bile posvećene kultu pokojnika i, konačno, *res sanctae*, kao što su bile gradske zidine).

3. Značajna je podjela tjelesnih stvari na *res mancipi* i *res nec mancipi*, koja, vjerojatno, ima svoj korijen u postupnom razvijanju privatnog vlasništva na štetu kolektivnog. U kasnije doba ta je podjela utjecala naročito na način prenošenja *vlasništva*, pa su res mancipi mogle biti pravovaljano otuđivane samo formalističkim pravnim aktima (*mancipatio*, *in iure cessio*).

4. Dalja podjela stvari po njihovim prirodnim svojstvima, jest podjela na pokretne (*res mobiles*) i nepokretne (*res immobiles*), što se naročito odrazilo u trajanju roka dosjelosti (*usucapio*). Podjela na zamjenjive stvari (*res fungibiles*,odnosno *genus*) i nezamjenjive (*res non fungibiles*, odnosno *species*), na potrošne (*res consumptibiles*) i nepotrošne (*res non consumptibiles*), na djeljive (*res divisae*) i nedjeljive (*res indivisae*) – imala je više posljedica u *obveznom pravu* (karakter kontrakta, način ispunjenja ili prestanak obveze i sl.) nego u okvirima samog *stvarnog prava*.

5. Kod podjele tjelesnih stvari pravi se također razlika između jednostavnih, sastavljenih i skupina stvari (*universitas rerum*), zatim između glavne stvari i pripatka (*pertinencija*, *accessorium*), te plodonosne stvari i plodova (*fructus*) naročito u vezi s korištenjem pravnih sredstava, npr. vlasničke tužbe (*rei vindicatio*).

Posjed

Pojam i pravni učinci posjeda

1. Posjed (*possessio*)jest faktična vlast na tjelesnoj stvari, nezavisno od toga da li posjednik ima i pravo na posjed. S obzirom na to mora se razlikovati posjed od vlasništva, čak i onda kad su sjedinjeni u jednoj osobi. Posjed je historijski prethodio *vlasništvu*.

2. Premda je posjed samo faktično stanje, on ipak ima i određeno pravno značenje, prije svega zato što u nekim slučajevima služi kao osnova stjecanja vlasništva (*traditio*, *occupatio*, *usucapio*), zatim što uživa samostalnu pravnu zaštitu pretorskim pravnim sredstvima (*interdictum*) i što posjedniku u vlasničkoj parnici (*rei vindicatio*) pruža povoljniji položaj tuženoga.

Vrste posjeda

S obzirom na određena svojstva i oblik pravne zaštite, u rimskom se pravu pravila razlika između nekoliko osnovnih vrsta posjeda.

1. *Possessio*, odnosno *possessio ad interdicta*, tj. pravno zaštićeni posjed (danas: juristički posjed), morao je imati dva konstitutivna elementa: *corpus*, te *animus* possidendi. Zaštitu je uživao u prvom redu vlasnik – posjednik, zatim *possessor bonae fidei*, pa i *possessor malae fidei*, ali ovaj posljednji ne prema onome od koga je na nedozvoljeni način posjed stekao, odnosno zadržao ga.

2. *Possessio naturalis* (danas detencija – *detentio*) nije uživao posjedovnu zaštitu, jer se sastojao samo od faktičnog držanja stvari (kao što je npr. slučaj kod zakupa) bez *animus*-a possidendi. Izuzetno, posjedovna zaštita bila je priznata (zato se i govori o izvedenom jurističkom posjedu) založnom vjerovniku (v. *Pignus*), prekaristu (v. *Precarium*) i sekvestru (v. *Sequester*).

3. *Possessio civilis*, ili *possessio ex iusta causa*, jest posjed koji, uz dva konstitutivna elementa (*corpus*, *animus*) ima i pravni osnov stjecanja (*iusta causa possessionis*, *causa*, *titulus*). Ovaj posjed naziva se i *possessio ad usucapionem*, jer je mogao dovesti do stjecanja vlasništva dosjelošću (*usucapio*).

4. Pored toga, razlikuje se *possessio vitiosa*, tj. posjed koji je bio stečen silom (*vi*), *clam*, *precario*, od *possessio non vitiosa*, tj. od posjeda stečenog ispravno. Zatim se razlikuju: *possessio iusta* (posjed stečen *iusta causa*) od *possessio iniusta* i konačno, *possessio bonae fidei* (kada je stjecatelj bio osnovano uvjeren da stvar pribavlja od pravog vlasnika, premda on to nije bio, dakle kada je stjecatelj bio u oprostivoj zabludi) od *possessio malae fidei* (kada tog uvjerenja nije imao).

5. Posebna vrsta posjeda je tzv. posjed prava (*iuris quasi possessio*), koji postoji u slučaju kad netko stvarno vrši na tuđoj stvari sadržaj nekog drugog prava (*corpus*) osim prava vlsništva, npr. prava *služnosti*, s namjerom da postupa kao ovlaštenik tog prava (*animus*). I ovaj je posjed s vremenom dobio zaštitu putem tzv. *interdictum utile*.

Stjecanje i gubitak posjeda

1. Budući da je posjed imao dva konstitutivna faktora (*corpus*, *animus*), do stjecanja posjeda dolazilo je kad su bila ostvarena ta oba elementa. U teoriji se razlikuje *originarno stjecanje* od *derivativnog stjecanja* posjeda, zavisno od toga da li je posjednik do stvari došao sam, npr. okupacijom *rei nullius*, ili u sporazumu s dotadašnjim posjednikom (*traditio*).

2. Za stjecanje posjeda u početku se tražila materijalna aprehenzija stvari. Kasnije je ta strogost popustila, pa je bilo moguće akt prijenosa obaviti na jednostavniji način. Tako su se pojavile *traditio longa manu*, *traditio ficta* i *traditio symbolica*. Posebni oblici tradicije jesu *traditio brevi manu* i *constitutum possessorium*, kod kojih se jedan od konstitutivnih elemenata posjeda (*animus*) stjecao ili gubio u različito vrijeme, u usporedbi s drugim.

3. Samim animusom posjed se nije mogao steći, pa ni promijeniti njegova osnova. Međutim, u nekim slučajevima posjed je mogao biti zadržan samom voljom (*solo animo*), npr. ljetni ili zimski pašnjaci, razumljivo, ako ga u međuvremenu netko drugi (viciozno ili neviciozno) ne bi stekao.

4. Posjed se po pravilu gubio ako bi nestao jedan od njegovih konstitutivnih elemenata. Do gubitka posjeda kao faktične situacije dolazi i onda kada ga netko drugi, makar i viciozno (*possessio vitiosa*), stekne.

Zaštita posjeda

1. Posjed je zaštićivan pretorskim interdiktima (*interdictum*), tj. uvjetnim nalozima ili zabranama, koje je na zahtjev jedne od stranaka, u roku do godine dana, izdavao pretor, bez prethodnog utvrđivanja činjenica.

Zavisno od toga da li je posjed zaštićivan od smetnji, ili je trebalo narediti vraćanje oduzetog posjeda, razlikuju se *interdicta retinendae possessionis* od *interdicta recuperandae possessionis*. Postojali su i interdikti za stjecanje posjeda po prvi put (*interdicta adipiscendae possessionis*).

2. U interdicta retinendae possessionis ulazi *interdictum uti possidetis*, za zaštitu posjeda na nekretninama, kojim je zaštićivan posljednji neviciozni posjed, te *interdictum utrubi* za zaštitu posjeda na pokretnim stvarima, kojim je štićen duži neviciozni posjed u toku proteklih dvanaest mjeseci (godinu dana).

3. *Interdictum de vi* i *interdictum de vi armata* spadaju u interdicta recuperandae possessionis. Prvim je nalagano posjedniku koji se zemljišta domogao silom, bilo da ga je oduzeo sam ili po svojoj familiji, da vrati posjed zemljišta ranijem posjedniku, ukoliko nije ovaj možda prije toga oduzeo posjed tuženome *vi*, *clam* ili *precario* (*exceptio vitiosae possessionis*); interdiktna zaštita može se zatražiti samo u roku od jedne godine od oduzimanja posjeda, a drugim je naređivano bezuvjetno vraćanje posjeda protivniku (prethodnom posjedniku), kao svojevrsna kazna zbog upotrebe sile, odnosno oružanog napada.

4. U postklasičnom pravu nastale su neke promjene u upotrebi tih pravnih sredstava, od kojih je najvažnija da su o njima odlučivali sudovi, ali u ubrzanom, sumarnom, postupku i u relativno kratkom roku od godine dana.

Pojedina stvarna prava

Pojam i vrste stvarnih prava

1. *Stvarno pravo* je skup pravnih normi kojima se uređuju odnosi između ljudi s obzirom na stvari, a po kojima se ovlašteniku (*titularu*) stvarnog prava priznaje potpuna ili djelomična neposredna vlast nad stvari, a drugim zabranjuje da mu u tome smetaju.

Stvarna prava se razlikuju od obveznih po svojoj apsolutnosti; zatim, što im je objekt stvar; po tome što prate stvar; što su trajna; što prema svima trećima postavljaju negativan zahtjev da ne smetaju ovlaštenika, a i time što *obvezna prava* često služe kao *causa* stjecanja stvarnih prava. U rimskom pravu ta je razlika bila izražena i u tužbama, jer su stvarna prava zaštićena pomoću *actiones in rem*.

2. Po opsegu ovlaštenja koja pružaju titularu, stvarna se prava dijele na pravo vlasništva (*dominium*, *proprietas*) i na stvarna prava na tuđoj stvari (*iura in re aliena*), u koja spadaju *služnosti*, *superficies*, *emphyteusis* i *založno pravo*.

Vlasništvo

Pojam i vrste vlasništva; suvlasništvo

1. Pravo vlasnistva (*dominium*, *proprietas*) jest najvažnije stvarno pravo, a ujedno i osnovni institut svakog pravnog poretka, koji daje karakteristiku društvenom uređenju. Vlasništvo osigurava *titularu* potpunu vlast (uključivši i pravo na posjed) nad tjelesnom stvari, isključivši sve ostale.

Po teoriji, ovlaštenja vlasnika mogu se izraziti sa: uti (tj. pravo korištenja stvari na uobičajeni način), frui (pravo pobiranja plodova i drugih koristi) i abuti (*abusus* – pravo uništenja ili otuđenja). Prva dva ovlaštenja mogu imati i drugi titulari stvarnih prava, ali treće pripada samo vlasniku. Ako ovlaštenja trećih osoba prestanu, pravo vlasništva dobiva ponovno svoj puni opseg (*ius recadentiae*).

Rimsko privatno *vlasništvo* razvijalo se u toku raspadanja prvobitne zajednice, postupno, što se može zaključivati i odatle što su se neki relikti kolektivnog vlasništva zadržali dosta dugo.

2. Rimsko *vlasništvo*, u početku jedinstveno, pojavljuje se tokom vremena, zbog razlika u načinu prenošenja, položaja, te dualiteta ustanova u pravnom poretku, u nekoliko oblika ili vrsta, i to kao: *kviritsko vlasništvo* (*dominium ex iure Quiritium*, stjecano na formalistički način; zaštićivano sa *rei vindicatio*); *bonitarno vlasništvo* (stjecano na neformalan način i zaštićeno pretorskim pravnim sredstvima, posebno s *actio Publiciana*); *provincijalno vlasništvo* (na zemljištu u provincijama – v. *Provincia*) i *peregrinsko vlasništvo* (tj. pravo vlasništva po peregrinskim pravnim propisima – v. *Peregrini*). Širenjem rimskog građanstva i umanjivanjem formalizma u pravu, došlo je do približavanja tih vrsta vlasništva,tako da je u Justinijanovu pravu poznat samo jedan tip vlasništva, nazvan *dominium* ili *proprietas*.

3. Ako je jedna stvar u vlasništvu više osoba, radi se o suvlasništvu (*condominium*). Do toga može doći slučajno (npr. nasljedstvom, putem *confusio*), a i po volji stranaka (*ugovorom*, *ortaklukom*). Kod suvlasništva pravo se određuje u kvotama (*pars pro indiviso*), jer svaki suvlasnik ima pravo vlasništva, ali samo na apstraktni, idealni dio, koji je izražavan razlomkom (npr. 1/3; 2/5). Podjela suvlasničke stvari vršena je na osnovi *actio communi dividundo*, kod koje je sudac imao široka ovlaštenja (v. *Adiudicatio*).

Ograničenja vlasništva

Iako je rimsko vlasništvo pojmovno davalo neograničenu vlast nad stvari. Praktične potrebe života nametale su određena ograničenja toga prava. Neke od njih uveo je još *Zakonik XII ploča*. *Ograničenja vlasništva* uvedena su ili u interesu susjeda ili zbog javnih potreba.

1. Ograničenja u interesu susjeda bila su: dužnost ostavljanja međe od pet stopa (*finis*, *terminus*); trpljenje da se susjedovo drvo nadnosi na zemljište, ako grane nisu niže od petnaest stopa; dozvola susjedu da svaki drugi dan pobire plodove pale s njegova stabla; uklanjanje naprava koje bi na štetu susjeda skretale vodu, trpljenje štetnih imisija (npr. dima, kišnice i sl.), ako ne prelaze uobičajenu mjeru i sl.

2. U javnom interesu mogla se izvršiti eksproprijacija, a u gradovima je postojao i građevinski red (v. *Zeno*), koji je nametao znatna ograničenja vlasnicima.

Ako nije bilo ograničenja, vlasnik se mogao koristiti svojim pravom kako je htio, čak i šikaniranjem, jer opće zabrane šikane (*aemulatio*) nije bilo.

Stjecanje vlasništva

a) Općenito o stjecanjima

Stjecanje vlasništva moglo se temeljiti na propisima civilnog prava (tzv. *acquisitiones civiles*), bilo javnog (npr. *praeda*, *emptio sub hasta*, *adsignatio agri publici*), bilo privatnog (obično svečani i formalistički pravni poslovi : *mancipatio*, *in iure cessio*, *legatum per vindicationem* i sl.). Pored toga, postojala su i stjecanja po *ius gentium* (nazvana *acquisitiones naturales*), koja su bila neformalna, npr. *traditio*.

Značajno je razlikovanje stjecanja na *originarni* (izvorni) i na *derivativni* (izvedeni, tj pravo se izvodi iz ovlaštenja prethodnika – *causa*, *titulus*) način stjecanja. Kod ovog posljednjeg stjecanja vrijedilo je pravilo da prenosioc (*auctor*) ne može na drugoga prenijeti više prava nego što ga je sam imao – *Nemo plus iuris ad alium transferre potest quam ipse haberet*.

b) Originarno stjecanje

1. U *originarni* način *stjecanja vlasništva* ulazi *occupatio*, tj. zauzimanje stvari u posjed s namjerom da se stekne vlasništvo. Predmet okupacije može biti samo stvar koja nije imala vlasnika (*res nullius*) ili ju je vlasnik napustio u namjeri da se odrekne vlasništva (*derelictio*).

2. Nalaz blaga (*thesaurus*) spada također u originarne načine stjecanja vlasništva, a moguć je samo onda kada se određena odavno skrivena dragocjenost nađe u nekretnini.

3. *Accessio* nastaje kada se sporedna stvar spoji s drugom, glavnom; vlasnik glavne stvari postaje vlasnikom nove cjeline, po načelu *accessio cedit principali*. Slučajevi akcesije mogu biti spajanje pokretne stvari s pokretnom (v. *Plumbatio*, *Ferruminatio*, *Textura*, *Tinctura*, *Scriptura*, *Pictura*) i pokretne stvari s nepokretnom (v. *Satio*, *Implantatio*, *Inaedificatio*). U ovom drugom slučaju vrijedi bez izuzetka pravilo *superficies cedit solo*, tj. da sve što je sagrađeno ili posađeno, odnosno posijano, pripada vlasniku zemljišta.

4. *Alluvio*, *avulsio*, *insula in flumine nata*, te *alveus derelictus* ulaze također u originarne načine stjecanja vlasništva, čiji je prirodni uzrok tok vode i promjene koje on izaziva. U širem smislu, i ovi slučajevi ulaze u pojam *accessio*, samo što se ovdje radi o spajanju nekretnine s nekretninom.

5. *Commixtio* je miješanje pokretnih, krutih stvari, a confusio tekućina različitih vlasnika, koje – ako razdvajanje nije moguće – najčešće dovode do suvlasništva (*condominium*). *Specificatio* je prerada tuđe stvari. Plodove (*fructus*) mogu na originaran način stjecati i neki drugi ovlaštenici, a ne samo vlasnik.

6. Specifičan oblik *originarnog stjecanja vlasništva* jest *dosjelost* (*usucapio*) kod koje se stječe vlasništvo posjedovanjem stvari kroz određeno vrijeme. Razlozi uvođenja tog oblika stjecanja leže u potrebi da se faktična stanja nakon određenog vremena dovedu u sklad s pravom, da se izvjesni nedostaci, bilo u načinu prijenosa bilo u sadržaju prava otuđivaoca, isprave, odnosno nadopune, a i u potrebi olakšanja dokazivanja vlasništva u sudskom sporu.

Dosjelost je imala svoje specifične oblike (*usucapio*, *longi temporis praescriptio*, *longissimi temporis praescriptio*), koji su se mijenjali u toku historijskog razvitka. Konačno uređenje čitavog problema dosjelosti izvršio je *Justinijan*.

c) Derivativno stjecanje

U derivativne načine *stjecanja vlasništva* ulazili su: *mancipatio*, *in iure cessio* i *traditio*. Prva dva načina su formalistička, porijeklom iz starinskog *ius civile*, dok je *traditio* neformalni pravni posao, jedna od ustanova općeg prava (*ius gentium*).

1. *Mancipatio* je svečani i formalistički način prenošenja vlasništva na *res mancipi*, koji ulazi u skupinu pravnih poslova nazvanih *gesta per aes et libram*. Obavljana je javno, u prisutnosti pet svjedoka i libripensa, po svojem obliku podsjeća na kupoprodaju (od koje se i razvila) jer se s vremenom pretvorila u apstraktni pravni posao – formu za prenošenje vlasništva. Mancipant je odgovarao za *evikciju* i za faktične nedostatke stvari po *actio auctoritatis* i *actio de modo agri*.

2. *In iure cessio* je također formalistički način prenošenja vlasništva na *res mancipi*, *res nec mancipi*, te *res incorporales*, koji se odvijao pred pravosudnim magistratom u obliku prvog dijela rimskog civilnog postupka (*in iure*). Stjecatelj se kod in iure cessio pojavljivao u položaju tužitelja, a otuđivalac u položaju tuženoga.

3. *Traditio* je neformalni derivativni način stjecanja vlasništva, putem kojaga je kod *res nec mancipi* prenošeno *kviritsko*, a na *res mancipi* samo *bonitarno vlasništvo*. Po svoj suštini tradicija je običan prijenos posjeda. Međutim, taj prijenos dovodio je i do stjecanja vlasništva ako je tradent vlasnik, ako obje stranke imaju volju de prenesu odnosno steknu vlasništvo i, konačno, ako postoji *iusta causa traditionis*. Po Justinijanovu pravu, traditio je zapravo jedini derivativni način stjecanja vlasništva, jer su mancipatio i in iure cessio ispale iz upotrebe, a Justinijan ih je i formalno ukinuo.

Zaštita i prestanak vlasništva

1. Najvažnije pravno sredstvo za *zaštitu vlasništva* jest vlasnička tužba (*rei vindicatio*), kojom se mogao koristiti kviritski vlasnik – neposjednik, protiv posjednika – nevlasnika. Izuzetno, u nekoliko slučajeva mogao je biti tužen i neposjednik (*qui dolo desiit possidere* i – *qui liti se obtulit*). Vlasnik je u postupku koji je pokrenut ovom tužbom morao dokazati svoje vlasništvo, pa i vlasništvo prethodnika, ako je stvar stekao derivativnim putem. Pored odlučivanja o osnovnom pitanju, u reivindikacionoj parnici raspravljalo se i o naknadi troškova učinjenih na stvari (*impensae*), odnosno o vraćanju plodova (*fructus*).

2. *Actio negatoria* služila je vlasniku kao pravno sredstvo zaštite protiv trećih osoba koje mu, doduše, ne negiraju pravo vlsništva, ali si prisvajaju neko drugo pravo na stvari (npr. *služnost*) ili ga na drugi način ometaju.

3. *Actio Publiciana* služila je za zaštitu *bonitarnog vlasnika* i *possessora bonae fidei*. To je bila pretorska tužba koja je imala fikticijski karakter, jer se u formuli pretpostavljalo da je rok *dosjelosti* već protekao, pa se tužitelj tretirao kao da je kviritski vlasnik, što zapravo tada nije bio. S actio Publiciana mogli su se kasnije, u Justinijanovu pravu, služiti i vlasnici koji su stvar stekli na valjan način i od pravog vlasnika, jer kod ove tužbe nije bilo potrebno drugo, nije bilo potrebno dokazivati svoje pravo vlasništva, a čak i pravo svojih prethodnika, nego samo činjenicu da je stvar stečena uz *iustus titulus*, dok su se protek roka uzukapije i bona fides pretpostavljali.

4. Za zaštitu zemljišnog vlasništva u susjedovnim odnosima postojalo je nekoliko posebnih pravnih sredstava: *actio finium regundorum*, *cautio damni infecti*, *operis novi nuntiatio*, *actio aquae pluviae arcendae* te *interdictum quod vi aut clam*, koje je uglavnom uvodio *praetor*.

5. *Prestanak vlasništva* može biti po volji vlasnika (npr. otuđenje derivativnim putem, otpust roba – *manumissio*, derelikcija stvari i sl.) ili bez obzira na njegovu volju (npr. propast stvari, stavljanje stvari izvan prometa – *res extra commercium*). Kod propasti stvari vlasnik zadržava svoje pravo na njenim ostacima.

Budući da je vlasništvo trajno pravo, ono se nije moglo prenositi na rok ili pod uvjetom, osim kod nekoliko izuzetaka (*donatio*, *legatum*, *fideicommissum*), koje je dozvolio Justinijan.

Služnosti

Pojam služnosti i načela o služnostima

1. Služnosti (*servitus* / *servitutes*/) jesu stvarna prava na tuđoj stvari (*iura in re aliena*) na osnovi kojih se ovlašteniku dopušta određeno korištenje tuđom stvari, bilo u interesu nekog zemljišta, bilo osobe. S obzirom na to, služnosti se dijele na zemljišne ili stvarne (*servitutes rerum*) i na osobne (*servitutes personarum*). Zemljišne su služnosti po postanku starije od osobnih.

Po svom sadržaju služnost je *ograničenje* prava *vlasništva*, ali za razliku od zakonskih ograničenja, ona nastaje dobrovoljno, privatnopravnim poslovima.

2. Za sve služnosti vrijedi nekoliko zajedničkih pravila, i to: da su one stvarna prava, zaštićena pomoću *actiones in rem*; da nitko ne može imati služnost na svojoj vlastitoj stvari; da se služnost ne sastoji u obvezi aktivnog djelovanja, nego u dužnosti vlasnika da trpi; i, konačno, da se ne može osnivati služnost na služnosti.

Zemljišne služnosti i opća pravila o njima

1. Zemljišne služnosti (*servitutes rerum*) omogućuju svakodobnom vlasniku gospodujućeg zemljišta (*praedium dominans*) određena ovlaštenja nad susjednim služnim zemljištem (*praedium serviens*). Prema tome, mora se raditi o dva susjedna zemljišta, a sama služnost pada na teret, odnosno ide u korist svakodobnog vlasnika tih zemljišta, odnosno zgrada.

2. Zemljišne služnosti dijele se na poljske (*servitutes praediorum rusticorum*) i gradske – kućne služnosti (*servitutes praediorum urbanorum*). Razlikovanje se ne temelji na tome da li je zemljište u gradu ili na selu, nego na tome da li služnost koristi zemljištu ili zgradi.

3. Poljske su služnosti: *iter*, *actus*, *via* te *aquaeductus*, koje su, ujedno i najstarije služnosti. Pored njih kasnije su uvedene i druge služnosti, npr. ispaše, napajanja stoke, pravo vađenja kamena ili pijeska na tuđem zemljištu i sl.

4. Gradske, kućne, služnosti dijele se na tri skupine: pravo odvođenja kišnice i kanala na tuđe zemljište (*servitus stillicidii* – kapanjem, *servitus fluminis* – mlazovima, *servitus cloacae* – odvođenje izmetina jarcima preko tuđeg zemljišta); upotreba tuđeg zida (*servitus oneris ferendi*, ovdje je, izuzetno, vlasnik služnog dobra morao održavati zid u ispravnom stanju), ili zračnog prostora kod građenja (isturanje balkona ili krova nad tuđim zemljištem) i, konačno, pravo prilaza zraka i vidika (*servitus altius non tollendi*).

5. I za zemljišne služnosti postojala su neka opća pravila, pored onih koje vrijede za sve služnosti bez razlike. To su: pravilo da služnost mora biti objektivno korisna zemljištu, a ne možda samo osobi vlasnika; da se ne može odvojiti od zemljišta; da zemljišta moraju biti susjedna; da se služnosti koriste *civiliter*, tj. sa što manje neugodnosti i ograničenja za vlasnika; zatim, da su trajne naravi i, konačno, da su nedjeljiva prava.

Osobne služnosti

1. Osobne služnosti (*servitutes personarum*) daju ovlašteniku pravo da se koristi tuđom stvari, koje se sastoji u upotrebi, ili u upotrebi i uzimanju svih plodova. S obzirom na to, ove služnosti više ograničavaju vlasništvo od zemljišnih služnosti, ali se razlikuju bitno od njih time što se osnivaju u korist neke osobe, pa nisu vezane uz vlasništvo zemljišta. Osobne služnosti ne mogu se prenositi na druge, a utrnjuju smrću ovlaštenika. I osobne služnosti također su stvarna prava, ali su, za razliku od zemljišnih, u načelu djeljive.

U osobne služnosti, koje su inače nastale znatno kasnije od zemljišnih, ulaze: ususfructus, usus, habitatio i operae servorum vel animalium.

2. *Ususfructus* (uživanje, plodouživanje), jest pravo ovlaštenika da upotrebljava tuđu stvar, uzima plodove, ne dirajući pri tome u suštinu stvari. Prema tome, uzufruktuar od vlasničkih ovlaštenja ima pravo na uti i frui, ali ne i na pravo raspolaganja (*abusus*). S obzirom na to, ususfructus je stvarno pravo na tuđoj stvari koje se približava pravu vlasništva. U načelu, ususfructus je bio moguć samo kada je predmet služnosti bila nepotrošna stvar.

3. Usus (*poraba*) daje pravo korištenja tuđom stvari, ali samo u obliku upotrebe, bez mogućnosti ubiranja plodova. Kasnije je ovo posljednje ograničenje nešto ublaženo, pa je uzuar mogao uzimati plodove, ali samo za osobne potrebe.

4. *Habitatio* je služnost stanovanja. Njezina pravna narav dugo je bila sporna, jer se ispreplitala sa *usus*-om i *ususfructus*-om. Po Justinijanu, to je pravo stanovanja u tuđoj zgradi ili stanu, koje nije utrnjivalo zbog *capitis deminutio* ili nekorištenja, kao druge osobne služnosti.

5. *Operae servorum vel animalium* jest pravo korištenja radnom snagom tuđih robova ili životinja. I ova je služnost po svojoj pravnoj naravi bila sporna kao i *habitatio*. Ni ona nije utrnjivala zbog *capitis deminutio*, a čini se da je to bila jedina nasljediva osobna služnost.

Stjecanje služnosti

1. Po rimskom civilnom pravu, služnosti su stjecane na sličan način kao i vlasništvo. Tako su četiri najstarije poljske služnosti (*iter*, *actus*, *via* i *aquaeductus*) stjecane mancipacijom (*mancipatio*); druge, a posebno osobne služnosti, in iure cesijom (*in iure cessio*), zatim legatom (*legatum*), adjudikacijom (*adiudicatio*) u diobnim parnicama i dedukcijom (*deductio servitutis*). U starije doba služnost se mogla steći i *dosjelošću* (*usucapio servitutis*), ali je to kasnije zabranjeno putem *lex Scribonia*.

2. Uz civilne, postojali su i pretorski načini stjecanja služnosti, koji su bili uvedeni za *peregrine*, odnosno za *provincijalna* zemljišta; kasnije su prihvaćeni i od rimskih građana. To su bili: neformalni ugovori (*pacta*), zatim *traditio* i *patientia*, vezani za razvijanje pojma *quasi-possessio*, odnosno pružanje zaštite nekim pravima koja su dugo vršena (*diuturnus usus*, *longa consuetudo*).

Zaštita služnosti

1. Kao stvarna prava, služnosti su zaštićene s *actio in rem*, nazvanom *vindicatio servitutis*, a u Justinijanovu pravu *actio confessoria*. Ta se tužba u početku mogla koristiti protiv vlasnika služne stvari, a kasnije i protiv svakoga trećega koji ometa *titulara* služnosti.

U sporu pokrenutom na osnovi *actio confessoria* (koja je, inače, naličje vlasnikove tužbe *actio negatoria*) tužitelj je morao dokazati da mu pripada pravo služnosti, a tuženom je zabranjivano dalje uznemiravanje tužitelja, često i putem davanja osiguranja (*cautio de non amplius turbando*).

2. Za zaštitu nekih služnosti pretor je dozvoljavao posebne interdikte (*interdictum de aqua*, *de rivis*, *de intinere* i sl.), a uzufruktuaru i uzuaru posesorne interdikte (*uti possidetis*, *utrubi*, *de vi*) kao *interdicta utilia*.

Prestanak služnosti

Služnosti su prestajale na više načina, i to: odreknućem ovlaštenika, najčešće u obliku *in iure cessio* u korist vlasnika; konfuzijom (*confusio*); propašću služne stvari; smrću i *capitis deminutio* kod usus-a i ususfructus-a; istekom roka, ako je osobna služnost osnovana na rok; nevršenjem (*non usus*) kod *usus*-a i *ususfructus*-a te konsolidacijom (*consolidatio*). Međutim, kod gradskih služnosti utrnuće služnosti nastupa putem tzv. *usucapio libertatis*, tj. kada opterećeni služnošću postupi suprotno sadržaju služnosti.

Emfiteuza i superficies

Emfiteuza

Emfiteuza (*emphyteusis*) jest nasljedni zakup sa stvarnopravnim značenjem. To pravo na tuđoj stvari razvilo se sjedinjavanjem dvaju ustanova dugoročnog zakupa zemljišta, od kojih je jedna nastala na Zapadu (*ager vectigalis*), a druga na Istoku (*emphyteusis*). U početnim periodima razvitka i jedna i druga ustanova imale su karakter obveznopravnog odnosa (*locatio conductio rei*). U Justinijanovu pravu to je otuđivo i nasljedno stvarno pravo na tuđoj stvari koje ovlašteniku daje potpuno pravo korištenja zemljištem, uz obvezu da vlasniku plaća određenu naknadu u novcu ili u naturi (*canon*).

Za zaštitu svojeg prava emfiteut je mogao upotrijebiti *rei vindicatio*, *actio negatoria*, *actio confessoria* i interdikte (*interdictum*), dakle uobičajena pravna sredstva stvarnopravne zaštite, koja su ovdje imala karakter proširenih sredstava (*actiones utiles*, *interdicta utilia*).

Superficies

Superficies je nasljedivo i otuđivo pravo korištenja zgrade podignute na tuđem zemljištu. To stvarno pravo na tuđoj stvari ima širok opseg, jer se superficijarova ovlaštenja približavaju vlasničkima; jedina obveza prema vlasniku zgrade jest plaćanje godišnje naknade (*solarium*).

Superficies se razvila iz potrebe da se na neki način uskladi rimsko načelo da sve što se na zemljištu sagradi pripada njegovu vlasniku (*superficies solo cedit*) i potreba podizanja i korištenja poslovnih i sličnih zgrada na tuđem zemljištu. U početku je bankarima i drugim poslovnim ljudima dozvoljavana izgradnja baraka na državnom zemljištu uz plaćanje zakupnine, što je predstavljalo obveznopravni odnos (*locatio conductio rei*).

S vremenom su se, s jedne strane, produživali rokovi zakupa, dok je, s druge strane, pretor počeo superficijaru dozvoljavati najprije interdiktnu zaštitu (*interdictum de superficiebus*), a tokom vremena i *actiones in rem*, ali pojedinačno, od slučaja do slučaja. Tako se ovaj na početku isključivo obvezni odnos pretvorio u stvarnopravni, te postao nasljediv i otuđiv (osniva se ugovorom ili razredbom posljednje volje).

Na kraju je pravna zaštita superficijara utvrđena analogno sa *zaštitom vlasništva*, pa se on mogao koristiti svim pravnim sredstvima kao i vlasnik, ali, razumljivo, u obliku proširenih tužbi (*actiones utiles – utilis rei vindicatio*, *nagatoria* i *confessoria*).

Založno pravo

Pojam, razvoj i oblici založnog prava

1. *Založno pravo* je stvarno pravo na tuđoj stvari koje daje vjerovniku pravo na posjed i namirenje iz te stvari. Prema tome, za razliku od ostalih stvarnih prava na tuđoj stvari, koja daju ovlašteniku pravo korištenja stvari, kod založnog prava radi se samo o realnom osiguranju vjerovnikove tražbine. Stoga je založno pravo nastalo nešto kasnije od ostalih stvarnih prava, jer je vezano za povećani promet i kreditne odnose.

Založno pravo zavisi od postojanja tražbine koju osigurava, pa se stoga i naziva *akcesornim* pravom.

2. U starom rimskom pravu založno pravo u pravom smislu riječi nije postojalo. Ako bi ipak trebalo osigurati neku tražbinu, dužnik bi na uobičajeni način (*mancipatio*, *in iure cessio*) prenosio vlasništvo stvari na vjerovnika. To je bila tzv. *fiducia*. Posebnim paktom dužnik bi ugovarao s vjerovnikom vraćanje stvari nakon podmirenja duga. Međutim, taj pakt (*pactum fiduciae*) nije bio utuživ: imao je samo moralnu snagu. Kasnije je došlo do uvođenja i posebne tužbe – *actio fiduciae*, koja je za tuženoga povlačila *infamiju*.

3. Da bi se otklonile nezgodne posljedice fiducije, uveden je drugi oblik založnog prava, nazvan *pignus*. Ovdje se na vjerovnika prenosi samo posjed stvari (zapravo: *detentio* s posjedovnom zaštitom) pa je dužnik, kad bi ispunio svoju obvezu, stvar mogao potraživati od vjerovnika putem *actio pigneraticia directa* (na osnovi ugovora *contractus pigneraticius*), a, razumljivo, i od svakog trećeg putem *rei vindicatio*.

4. *Hypotheca* je institut daljeg razvitka *založnog prava*. To je ugovorni zalog kod kojeg otpada i potreba predaje stvari u posjed vjerovnika, jer je i dalje zadržava dužnik i koristi se njome po svojem nahođenju, ali je ne smije otuđiti. Ovaj oblik založnog prava razvio se najprije u vezi sa zakupom poljoprivrednih zemljišta, jer je inventar (*instrumentum fundi*, *invecta et illata*) služio kao zalog za isplatu zakupnine. Ako dužnik ne bi na vrijeme isplatio svoju obvezu, pretor je vjerovniku dozvoljavao *interdictum Salvianum* za stjecanje posjeda založene stvari. Zatim je uvedena i *actio Serviana*, odnosno *quasi Serviana*, nazvana kasnije *actio hypothecaria*, koja je mogla biti korištena i protiv trećih osoba.

Nastanak i predmet založnog prava

1. Založno pravo nastaje bilo neformalnim, realnim ugovorom (*contractus pigneraticius* – kod *pignus*-a), koji uključuje predaju založene stvari, bilo također neformalnim paktom (nazvanim *pactum hypothecae*), bez predaje stvari, kada se radi o hipoteci. Ovaj drugi oblik založnog prava naziva se i ugovornim zalogom (*pignus conventionale*). Hipoteka se mogla osnovati i legatom (*legatum*).

2. Pored ugovornog, postoji i založno pravo koje nastaje odlukom suda, odnosno pravosudnog magistrata (*pignus praetorium*), te zakonska založna prava ili legalne hipoteke (*pignus tacitum*, *pignus legale*) u korist zakupodavca, fiska, zajmodavca kod zajma za popravak zgrade, žene na imovini muža radi vraćanja *dos*-a i sl.

3. Predmetom su založnog prava, u načelu, samo tjelesne stvari. Kasnije su se mogla zalagati i neka prava (osobne služnosti i sl), tražbine (*pignus nominis*), pa čak i samo založno pravo (*subpignus*). Predmetom hipoteke mogla je biti čitava sadašnja i buduća imovina (generalna hipoteka). Ako je založena potrošna stvar, radi se o *pignus irregulare*.

Sadržaj založnog prava i međusobni odnosi više založnih prava

1. U najstarije doba dogovarano je da će založena stvar pripadati vjerovniku ako dužnik ne bi ispunio svoju obvezu. Taj dogovor, tzv. *lex commissoria*, kasnije je zabranjen, pa su vjerovniku kod zaloga nazvanih *pignus* i *hypotheca* ostala samo dva osnovna prava. Prvo je pravo posjeda (*ius possidendi*), do kojega je kod hipoteke vjerovnik dolazio upotrebom određenih pravnih sredstava. U nekim slučajevima vjerovnik je imao pravo retencije stvari i nakon podmirenja tražbine (*retentio*, *pignus Gordianum*). U načelu, založni vjerovnik nije se smio koristiti plodovima stvari, ako nije drugačije ugovoreno (*antichresis*).

Ako dužnik ne bi uredno podmirio svoju obvezu, založni vjerovnik mogao je iskoristiti svoje drugo pravo, tj. prodati založenu stvar (*ius distrahendi*). Eventualni višak novca (*hyperocha*, *superfluum*), morao je ustupiti dužniku. Ako bi pokušaj prodaje ostao bez uspjeha, mogao je vjerovnik po carevoj dozvoli (*impetratio dominii*), izuzetno, stvar dobiti u vlasništvo.

2. Ukoliko je jedna stvar bila više puta zalagana, vrijedilo je pravilo da ima prednost vjerovnik kome je stvar prije založena (*prior tempore*, *potior iure*). Kasniji vjerovnik imao je *ius offerendi*.

Pravilo o vremenskom redoslijedu založnih prava narušeno je uvođenjem tzv. legalnih, privilegiranih, hipoteka (*pignus tacitum*, *pignus legale*) u korist fiska, žene i sl. U postklasično doba počinje se priznavati prednost založnom pravu utvrđenom javnom ispravom. Na taj se način javlja ideja o potrebi publiciteta založnog prava, koji inače ranije nije bio izražen, što je bio velik nedostatak rimskog založnog prava.

Zaštita založnog prava

1. Sustav zaštite založnog prava izgradio je pretor potkraj republike. Sastojao se od nekoliko pravnih sredstava čija je upotreba u početku bila ograničena na pojedine oblike založnog odnosa, a tijekom vremena dobivala je općenitije značenje. U ta sredstva ulaze: interdictum Salvianum, actio Serviana, actio quasi Serviana i actio pigneraticia in rem ili actio hypothecaria.

2. *Interdictum Salvianum* imao je ograničen doseg jer se nije mogao upotrijebiti protiv trećih osoba ako bi one došle do založene stvari. *Actio Serviana*, međutim, mogla se koristiti i protiv trećih, u početku samo kod hipoteke, ali je u Justinijanovu pravu njena upotreba generalizirana, pa je tada i dobila naziv actio *hypothecaria*.

Prestanak založnog prava

1. Prestanak *založnog prava* može nastati iz razloga koji se tiču njegova *akcesornog* svojstva ili njegova karaktera *stvarnog prava*. Kao akcesorno pravo, založno pravo prestaje utrnućem tražbine, ali ne i samim prestankom utuživosti, jer je zalog ostajao i kada bi obveza dobila karakter naturalne tražbine (*obligationes naturales*). Založno pravo prestaje i odreknućem te prodajom stvari (*ius distrahendi*).

2. Pored toga, založno pravo prestaje konfuzijom (*confusio*), propašću stvari, dosjelošću koja je dovodila do oslobađanja od založnog prava, tj. kada je netko treći *bona fide*, ne znajući za postojanje založnog prava, stekao stvar i držao je u posjedu onoliko vremena koliko je bilo potrebno da *dosjelošću* (*longi*, te *longissimi temporis praescriptio*) postane vlasnik, odnosno uspješno odbije tužbu.

5. OBVEZNO PRAVO

Uvod

Pravni poslovi

Pojam pravnog posla, pravne činjenice; stjecanje i gubitak prava

1. Pravni posao je očitovanje volje određene stranke, usmjereno na postizanje dopuštenih pravnih učinaka. Pravni posao je inače jedna od mnogobrojnih pravnih činjenica.

2. Prirodni događaji ili ljudska djelovanja što dovode do postanka, prestanka ili promjene prava, odnosno pravnih odnosa, nazivaju se *pravne činjenice*. Prema tome, one su ili objektivno uvjetovani prirodni događaji (rođenje, smrt, protek vremena i sl.) ili manifestacije ljudske volje, koje opet mogu biti u skladu s pravnim poretkom ili suprotne tom poretku. S obzirom na to, pravna djelovanja jesu *pravni poslovi* ili protupravni postupci, delikti (*delictum*).

3. Do *stjecanja prava* dolazi kad se ono spoji s nekim subjektom, a o *gubitku* se govori kada se od njega odvoji. Stjecanje može biti *originarno* ili *derivativno*, a ovo posljednje dalje se dijeli na *translativno* i *konstitutivno*. Derivativno translativno stjecanje naziva se sukcesijom (*sucessio*), koja može biti singularna ili univerzalna.

Vrijeme i njegovo računanje

1. Vrijeme (*tempus*) kao *pravna činjenica* može biti važan faktor prestanka, promjene ili nastanka prava (npr. *stjecanja vlasništva* putem *usucapio*, zastare tužbe, punoljetnosti, isteka roka i sl).

2. Vrijeme se računa po *kalendaru*. U računanju rokova treba razlikovati početni rok (*dies a quo*) od završnog roka (*dies ad quem* – v. *Dies*), a zatim *computatio civilis* i *computatio naturalis*. Isto se tako razlikuju pojmovi *tempus continuum* od *tempus utile*.

Vrste pravnih poslova

1. S obzirom na sudjelovanje stranaka, svrhu, oblik, sadržaj i sl., pravni poslovi mogu se podijeliti na više vrsta.

2. Prema učešću stranaka koje odnosne poslove poduzimaju, oni mogu biti: jednostrani i dvostrani (*negotia unilateralia*, *negotia bilateralia*). Od dvostranih pravnih poslova najznačajniji su ugovori (*contractus*), među kojima opet treba razlikovati jednostrano obvezujuće od dvostrano obvezujućih, nazvanih također i *sinalagmatičnim* te nepotpuno dvostrano obvezujuće ugovore.

3. Dalje se pravni poslovi dijele na poslove poduzimane za života (*negotia inter vivos*) i one koji se prave za slučaj smrti (*negotia mortis causa*); zatim, na naplatne (*negotia onerosa*) i besplatne (*negotia lucrativa*), na formalne i neformalne, te na kauzalne i apstraktne (v. *Causa*).

4. Za starije rimsko pravo karakteristični su formalistički usmeni pravni poslovi, u koje su ulazili *gesta per aes libram*, *in iure cessio*, te *stipulatio*, koja je, za razliku od prvih dviju grupa, bila pravni posao isključivo *obveznog prava*.

Sadržaj pravnog posla i uzgredni sastojci pravnog posla (uvjet, rok i namet)

1. Svaki pravni posao mora sadržavati određene minimalne potrepštine koje zahtijeva pravni poredak, nazvane *essentialia negotii*. Pored toga, neki se dijelovi pravnog posla pretpostavljaju, ali ih stranke, ako to žele, mogu izričito isključiti; to su *naturalia negotii*. Konačno, postoje i uzgredni dijelovi pravnog posla, koje stranke mogu unijeti u pravni posao po svojoj volji ako žele tipične sadržaje pravnog posla prilagoditi svojim individualnim potrebama. To su tzv. *accidentalia negotii*, od kojih su najvažniji: uvjet, rok i namet.

2. Uvjet (*condicio*) je uzgredna odredba dodana pravnom poslu kojom stranke vezuju učinak toga posla za neku buduću i neizvjesnu okolnost. Zavisno od toga da li uvjet odgađa nastanak ili dovodi do prestanka učinka pravnog posla, razlikuje se suspenzivni uvjet od rezolutivnog uvjeta. Pored toga, postoje afirmativni i negativni, te potestativni, kauzalni i mikstni uvjeti.

Ako uvjetovana okolnost nema svojstvo neizvjesnosti ili budućnosti, radi se o tzv. nepravim uvjetima, u koje spadaju: nužni, nepravi u užem smislu, nemogući, nemoralni i tzv. condicio iuris. Zavisno od ostalih okolnosti i karaktera pravnog posla, takvi dodaci ili dovode do ništavosti pravnog posla ili se uzima kao da nisu ni dodavani.

Ako zainteresirana stranka spriječi ispunjenje uvjeta, uzima se kao da je uvjet nastupio. Za pretvaranje nekih uvjeta uvedena je tzv. *cautio Muciana*.

3. Rok (*dies*) jest uzgredna odredba kojom se učinak pravnog posla vremenski ograničava, bilo u smislu početka, bilo u smislu prestanka. Rok se razlikuje od uvjeta utoliko što ne stvara neizvjesnost u pogledu nastanka ili prestanka učinka pravnog posla, nego samo odgađa ili ograničuje učinak određenim vremenskim periodom. Međutim, ima nekih rokova koji su po svojem karakteru bliži uvjetima.

Nekim formalističkim pravnim poslovima starog rimskog prava, vezanim za stjecanje vlasništva, očinske vlasti, nasljedstva i sl., takozvanim *actus legitimi*, nisu se mogli dodavati ni uvjeti ni rokovi.

4. Namet (*modus*) jest uzgredna odredba dodana besplatnom pravnom poslu kojom se osobi koja je od pravnog posla imala koristi nameće neka dužnost. Za razliku od suspenzivnih uvjeta, kod nameta pravi posao nastaje odmah. Primalac je dužan izvršiti namet. Ako dužnost sadržana u njemu ne bude ispunjena, postojala je mogućnost da se traži vraćanje primljenog na osnovi condictio *causa data causa non secuta* ili da se podigne tužba (*actio praescriptis verbis*) na ispunjenje obveze preuzete nametom.

Pretpostavke za valjanost pravnih poslova

Da bi neki pravni posao bio valjan, potrebno je da se ispuni niz pretpostavki, od kojih se jedne odnose na stranku (pravna i djelatna sposobnost) te na njenu volju i njeno očitovanje, a druge pak na sami pravni posao u užem smislu riječi (mogućnost te pravna i moralna dopustivost sadržaja) i treće na formu. Za valjanost pravnog posla treba da su sve te pretpostavke kumulativno ispunjene, dok nevaljanost izaziva bilo koji nedostatak.

Stranka i njeno zastupanje

1. Kod pravnih poslova stranka mora uz pravnu (v. *Pravna sposobnost*) imati i djelatnu sposobnost (v. *Djelatna sposobnost*) kako bi sama mogla poduzeti odnosni pravni posao.

2. Rimsko je pravo *pravne poslove* smatralo očitovanjem volje zainteresiranog subjekta, pa u ranije doba nije priznavalo mogućnost *zastupanja* kod pravnih poslova. U teoriji se, inače, razlikuje neposredno i posredno zastupanje, zavisno od toga da li zastupnik zaključuje pravni posao u ime i za račun zastupanog ili pak u svoje ime, a za račun zastupanog. Neposredno zastupanje u Rimu nije bilo, načelno, moguće. Indirektno se s vremenom razvilo sudjelovanjem podređenih osoba u pravnim poslovima za koje je odgovarao imalac vlasti po pretorskim tužbama *actiones adiecticiae qualitatis*. Tome su se pridružili i slučajevi stjecanja posjeda preko prokuratora (*procurator*).

3. Zastupanje, inače, može biti nužno (zakonsko) ili dobrovoljno. Dobrovoljno zastupanje zasniva se na ranijem dogovoru između zastupanog i zastupnika (*mandatum*), ali može nastati i bez tog dogovora (*negotiorum gestum*), ako zastupani naknadno odobri djelo (*ratihabitio*).

Očitovanje volje i njeno tumačenje

1. Volja (*voluntas*) ima u pravu važnost samo ako je očitovana. Očitovanje može biti izričito, u određenoj formi ili u formi koju stranke slobodno izaberu, zatim konkludentnim činima, uključujući tu i šutnju (*tacere*).

2. Ako dođe do nesklada između prave volje stranke i njena očitovanja, tumačenje (*interpretatio*) može biti u skladu s voljom (teorija volje), u skladu s očitovanjem (teorija očitovanja) ili pak po načelu povjerenja u prometu (tzv. posredna volja). U starom rimskom pravu akcent je stavljan na izjavu, očitovanje, dok se o volji malo vodilo računa. U toku razvitka sve je veća važnost polagana na volju stranaka, posebno kod pravnih poslova *mortis causa*, a u Justinijanovu pravu teorija volje sasvim je prevladala.

Nevaljanost pravnih poslova

1. Ako bilo što od naprijed spomenutih pretpostavki (svojstvo stranke, sadržaj, forma) za valjanost pravnog posla nedostaje, radi se o *nevaljanosti pravnih poslova*.

2. Nevaljanost može imati teži oblik (ništavost, *negotium nullum*) ili blaži oblik, tj. pobojnost ili oborivost. O ništavosti se vodi računa po službenoj dužnosti, dok je pobijanje oborivih pravnih poslova, isključivo stvar zainteresirane stranke.

3. Staro rimsko pravo nije poznavalo podjelu na ništave i pobojne pravne poslove; to razlikovanje pojavilo se u vezi s *pretorovom* djelatnošću.

Sadržaj pravnog posla kao razlog nevaljanosti

1. Da bi pravni posao mogao stvarati učinke, potrebno je, uz ostale pretpostavke, da bude u skladu s normama važećeg prava te u skladu sa zahtjevima morala. Za razliku od modernog prava, po kojem su poslovi suprotni zakonu po pravilu ništavi, u rimskom pravu posljedice su zavisile od karaktera odnosnog zakonskog propisa. Neki su, naime, od njih protuzakoniti pravni posao proglašavali ništavim (*leges perfectae*), drugi su za taj slučaj predviđali kaznu (*leges minus quam perfectae*), dok su treći samo zabranjivali odnosni posao, ali bez sankcije (*leges imperfectae*).

2. Protiv pravnih poslova suprotnih načelima morala, uglavnom su se u ranije doba mogli koristiti prigovori (*exceptio*), a u postklasično doba i oni su se počeli smatrati ništavim. Nije bilo izgrađenog jedinstvenog stava prema poslovima kojima se, istina, direktno ne krši zakon niti moralni princip, ali se njime izigrava cilj koji je zakonodavac želio postići (*in fraudem legis agere*).

Mane volje i nevaljanost pravnog posla

1. Mane volje postoje u slučaju kad se radi o neskladu između volje i njezina očitovanja ili onda kada tog nesklada, doduše, nema, ali je volja stvorena na pogrešan način.

Nesklad između volje i očitovanja može biti svjestan (šala – *iocus*; školski primjer; *reservatio mentalis* i *simulatio* – kod koje se, opet, razlikuje apsolutna simulacija od relativne simulacije). U ovim slučajevima pravni posao ili uopće ne nastaje (šala, školski primjer) ili nastaje u svakom slučaju (reservatio mentalis), ili vrijedi disimulirani pravni posao, ako nije iz nekih drugih razloga i taj posao nevaljan.

Nesvjestan nesklad između volje i očitovanja postoji kod zablude (*error*). Zabluda se uzima u obzir, tj. pravni posao se smatra nevaljanim, obično pobojnim, ako je zabluda bila ispričiva (ispričiva je npr. zabluda o činjenicama, *error* odnosno *ignorantia facti*, za razliku od *error* odnosno *ignorantia iuris*), zatim ako je bitna (bitne su zablude: o naravi pravnog posla – *error in negotio*, o predmetu – *error in corpore*, o osobi – *error in persona*, o materiji stvari – *error in substantia*) i, konačno, ako nije skrivljena, tj. ako se padanje u zabludu ne može pripisati nepažnji i nebrizi (*culpa*) same stranke.

2. Kod dvostranih pravnih poslova može nastati i tzv. *dissensus*.

3. Od spomenutih slučajeva zablude treba razlikovati mane volje koje nastaju zbog zablude u motivu (takva se zabluda ne uvažava, izuzev u nasljednom pravu), te slučajeve prijevare (*dolus*) kao i sile i straha (*vis ac metus*), kod kojih, doduše, nema nesklada između volje i očitovanja, ali je volja stvorena na pogrešan način.

4. *Dolus* je prijevarno dovođenje u zabludu ili održavanje u zabludi da bi se na taj način od oštećenog izvukla neka protupravna korist. Protiv prijevarnog postupanja pretorsko je pravo (*Aquilius*, *Gaius Gallus*) potkraj republike uvelo određena pravna sredstva (*actio doli*) i pretvorilo takvo postupanje u poseban oblik delikta (v. *Delictum*)

5. *Vis ac metus* nastaje onda kada se, protupravnom prijetnjom i zastrašivanjem, nekoga natjera na očitovanje koje stranka inače ne bi učinila. Prijetnja mora biti ozbiljna. I za takve slučajeve pretorsko je pravo, također potkraj republike, pronašlo određena pravna sredstva (*actio quod metus causa*) i uvrstilo takvo postupanje u delikte.

Konvalidacija i konverzija

1. Rimsko pravo stajalo je na načelnom stajalištu da konvalidacija (*convalidatio*), tj. naknadno osnaženje nevaljanog pravnog posla ako otpadnu zapreke valjanosti, nije moguće (*regula Catoniana*). Ipak, s vremenom je u nekim slučajevima, uglavnom kod pobojnih pravnih poslova, konvalidacija dozvoljena.

2. Od konvalidacije treba razlikovati konverziju (*conversio*), tj. slučaj kada se od nevaljanog pravnog posla održavaju na snazi dijelovi koji mogu činiti neki drugi valjani pravni posao.

O OBVEZAMA UOPĆE

Pojam i postanak obveza

Pojam i povijesni razvoj obveza

1. Obveza (*obligatio*) jest pravni odnos između dviju osoba, od kojih jedna, vjerovnik (*creditor*), ima pravo od druge, dužnika (*debitor*-a), zahtijevati određenu činidbu. Činidba se može sastojati od davanja (*dare*), radnje (*facere*) ili propuštanja, odnosno trpljenja (*non facere*, *pati*).

Za razliku od *stvarnih prava*, koja su apsolutna, obvezni odnosi su relativni. Njihov je objekt – *činidba*. Obveze su *causa* za stjecanje stvarnih prava, a zaštićene su putem *actiones in personam*.

2. Po svojem postanku, pojam obveze je kasniji od pojma vlasništva i sličnih prava, jer zahtijeva razvijenije društvene i privredne odnose. Etimološki, riječ obligatio (veza, vezivanje) ukazuje na nekadašnji neposredni odnos osobne vezanosti, koji se tek postupno pretvorio u pravnu vezanost (*vinculum iuris*). O pitanju da li su obveze nastale iz ugovornih odnosa ili iz delikata, ima različitih mišljenja.

U izvorima rimskog prava sačuvane su dvije definicije obveza, jedna u *Digestama*, a druga u Justinijanovim Institucijama.

Postanak i vrste obveza

1. Prema shvaćanjima rimskih pravnika iz klasičnog doba, obveza (*obligatio*) nastaje iz ugovora ili kontrakta (*contractus*), odnosno nedozvoljenog djelovanja, delikta (*delictum*).

2. Iznijetoj osnovnoj podjeli postanka obveza kasnije su se pridružili i drugi pravni razlozi ili osnovi (*variae causarum figurae*). U Justinijanovoj kodifikaciji podjela postanka obveza izvršena je na taj način da su obvezama iz kontrakata i iz delikata, dodane još dvije grupe, tj. *kvazi-kontrakti* i *kvazi-delikti*.

Obveze iz kontrakta

1. Najvažniji obvezni odnosi nastaju iz ugovora (*contractus*). Po rimskom pravu, za postanak kontrakta nije bila dovoljna obična suglasnost volja stranaka, nego se tražilo da ugovor bude zaodjenut u određenu, civilnim pravom predviđenu formu da bi dobio karakter civilnopravne utužive obveze. Od toga zahtjeva za formom rimsko se pravo dosta sporo oslobađalo.

2. Kontrakti se dijele na *verbalne kontrakte*, koji nastaju izgovaranjem određenih riječi, i *literalne*, koji nastaju pismenim putem. Te dvije grupe kontrakata starijeg su porijekla i formalističkog karaktera. Noviji su kontrakti neformalne naravi; to su: *realni*, jer nastaju predajom stvari, i *konsenzualni*, kod kojih je izuzetno, za postanak bila dovoljna obična suglasnost volja stranaka (*consensus*), bez obzira na formu. U postklasično doba razvili su se i *inominatni kontrakti*, a s vremenom je priznata i utuživost neformalnih dogovora (*pacta*).

Najstariji tipovi obveznih ugovora u Rimu bili su formalistički poslovi; *nexum*, *sponsio* i *fiducia*.

Obveze iz delikta

1. Delikti (v. *Delictum*) jesu protupravne povrede tuđih pravnih dobara iz kojih po samom pravnom poretku, bez obzira na volju počinitelja, nastaje neka obvezna dužnost (kazna, *naknada štete*).
2. Delikti se dijele na *delicta publica* (*crimina*) i *delicta privata*, zavisno od toga da li počinitelja progoni neki državni organ ili oštećeni pojedinac. Broj javnih delikata bio je u početku vrlo mali (*perduellio*, *parricidium*), ali je kasnije, posebno u doba carstva, znatno povećan. Privatni delikti dijele se na delikte *civilnog prava* (predviđene zakonima) i delikte *honorarnog prava*, koje su uvodili *pretori*.

Prirodne (naravne) obveze

Prirodne ili naravne obveze (*obligationes naturales*) predstavljaju izuzetak od pravila da je obvezni odnos samo onaj koji je utuživ, jer ovdje se radi o obvezama koje su plative, ali nisu utužive kao ostale obveze, inače nazvane *obligationes civiles*.
Pojam prirodnih obveza stvoren je pod utjecajem grčke filozofije o prirodnom pravu. Te su obveze nastale u vezi s djelatnošću osoba *alieni iuris* (robova i sinova), nepunoljetnih osoba, povodom stanja nastalih zbog *capitis deminutio* i sl.

Subjekti obveza

Pojam subjekta; razdijeljene i solidarne obveze

1. U obveznim odnosima nalaze se najmanje dvije stranke: vjerovnik i dužnik, ali na svakoj strani obveznog odnosa može biti i više osoba. Položaj subjekta obveznog odnosa može biti koordiniran (kod *razdijeljenih* i *solidarnih obveza*) ili akcesoran (kad se neke osobe nalaze u položaju sporednog vjerovnika ili sporednog dužnika).
2. *Razdijeljene obveze* postoje kod djeljivih činidaba, jer svakoj stranci pripada samo dio duga ili tražbine (v. *Pars virilis*).
3. *Solidarne obveze*, bilo na aktivnoj bilo na pasivnoj strani, postoje kod nedjeljivih činidaba ili onda kad je solidarnost izričito ugovorena. Posljedica solidarnosti jest u tome da ispunjenje *činidbe* od strane jednog dužnika ili prihvat činidbe od strane jednog vjerovnika dovodi do prestanka obveze i za sve ostale.
Interni odnosi između solidarnih vjerovnika ili dužnika rješavani su po određenim načelima i pravilima (pravo *regresa*, *beneficium cedendarum actionum*, *beneficium divisionis*), koja su se razvijala postupno.
Solidarnost može biti elektivna, ali i kumulativna (kod obveza iz delikta).

Uzgredni subjekti obveza

1. Ako uz glavnog vjerovnika postoji i uzgredni, radi se o *adstipulatio*, jer takvi su odnosi ugovarani prilikom zaključivanja stipulacije da bi se omogućilo ispunjenje obveze i za slučaj spriječenosti glavnog vjerovnika.
2. Kod poručanstva (*adpromissio*) obvezuju se, uz glavnog dužnika, i treće osobe na istu činidbu radi vjerovnikove sigurnosti. Ustanova poručanstva imala je u Rimu dug i specifičan razvoj,a na kraju je dobila karakter *supsidijarne* i *akcesorne* obveze. Međusobni odnosi poruka odnosno poruka i glavnog dužnika rješavani su primjenom nekih općih načela, kao što su *beneficium divisionis*, *beneficium cedendarum actionum*, *beneficium excussionis* (*sive ordinis*).
3. Posebni oblici poručanstva, za koje su također vrijedila opća načela, jesu *mandatum pecuniae credendae*, *constitutum debiti alieni* i *receptum argentarii*.

Intercessio i Senatus consultum Vellaeanum

Intercessio je svaki oblik preuzimanja obveza u korist trećih, a ne samo preuzimanja akcesornih obveza.

Za intercesiju je značajan *senatus consultum Vellaeanum*, po kojem je ženama zabranjena intercesija uopće, a ne samo za muža, kako je to bilo određeno od strane Augusta i Klaudija. Tokom vremena judikatura je proširila primjenu tog senatskog mišljenja, pa je zabranjena intercesija i u nekim prikrivenim oblicima (kumulativna, privativna i tiha intercesija).

Druga sredstva osiguranja obveza

Pored *poručanstva* i *intercesije*, koji spadaju pod pojam tzv. personalnih sredstava *osiguranja obveza* (personalni kredit), postoje i tzv. realni krediti, koji spadaju u *založno pravo*.

Uz te oblike, kao sredstvo za osiguranje obveza služi i kapara (*arra*), pretvaranje obveze bonae fidei u obvezu stricti iuris (*iudicia stricti iuris*) i polaganje zakletve (*cautio iuratoria*).

Promjena subjekata obveza

1. *Cessio* je ustupanje otuđive tražbine, ugovorom između dotadašnjeg (cedent) i budućeg vjerovnika (cesionar). U ranijem periodu cesija nije bila neposredno moguća, pa je njen učinak ostvarivan putem delegacije (*delegatio*) ili zastupanjem u procesu (*procurator*). Tokom vremena ograničenja cesiji su otpadala.

U postklasično doba bile su zabranjene neke cesije, iz socijalnih razloga, zatim ustupanje tražbina o kojima teče spor i prekupljivanje tražbina (*lex Anastasiana*).

2. Mogućnost prijenosa duga bila je u rimskom pravu još više ograničena nego prijenos tražbine. U ranije vrijeme to se moglo provesti samo putem novacione stipulacije (*expromissio*) ili *zastupanjem* u procesu, ako bi vjerovnik na ovo posljednje pristao.

Ugovori u korist i na teret trećih osoba

1. Ugovori u korist trećih osoba (*pacta in favorem tertii*) nisu bili dozvoljeni po rimskom klasičnom pravu. Indirektnim putem učinak takvih ugovora mogao se postići sa *stipulatio poenae*. Justnijan je u nekim slučajevima priznao valjanost takvih ugovora.

2. *Ugovori na teret trećih* bili su nevaljani. Izuzetno, u nekim slučajevima stranke su mogle postići učinak takva ugovora putem *stipulatio poenae*. Kasnije je, izuzetno, dozvoljeno obvezivanje nasljednika.

Actiones adiecticiae qualitatis

1. *Actiones adiecticiae qualitatis* jesu pretorske tužbe na temelju kojih je za dugove sina ili roba odgovarao pater familias, odnosno vlasnik. Neke od tih tužbi (*actio quod iussu*, *actio exercitoria*, *actio institoria*) povlačile su neograničenu odgovornost imaoca vlasti, dok su druge (*actio de peculio* i *actio de in rem verso*) dovodile do ograničene odgovornosti. Actio exercitoria i actio institoria mogle su se koristiti i u slučaju kad je i neka druga slobodna osoba obavljala poslove (upravljanje brodom, vođenje radnje) za vlasnika.

2. U slučaju odgovornosti imaoca vlasti za obveze iz delikta njemu podređenih osoba, otac odnosno vlasnik roba mogao je, umjesto plaćanja kazne, oštećenom ustupiti učinioca delikta. Takav način predaje krivca naziva se *noxae deditio*, a tužbe po kojima se to moglo ostvariti nazivane su noksalnim tužbama (*actiones noxales*).

Objekt obveza

Činidba; pojam, sadržaj i osobine

1. Predmet obveze je *činidba*. Njen sadržaj može biti različit, a obično se sastoji od obveznikove dužnosti da ili prenese civilno vlasništvo na drugu stranku, odnosno pribavi joj neko drugo pravo (*dare*), ili da izvrši drugo činjenje odnosno propuštanje (*facere*) ili da odgovara ako ne bi ispunio prvotnu dužnost (tj. *dare*, *facere*), što se označava kao praestare (npr. odgovornost za štetu i sl.).

2. Da bi mogla biti predmet obveze, činidba mora ispunjavati određene pretpostavke.

Činidba treba da bude objektivno moguća, i to kako fizički, tako i pravno; zatim, pravno dopuštena, procjenjiva u novcu i određena. Ako činidba nije odmah određena, ona mora biti bar odrediva. U grupu obveza s odredivim činidbama ulaze tzv. *alternativne obveze*, od kojih treba razlikovati *facultas alternativa*, te *generične obveze*.

Činidba može biti djeljiva, ako se bez štete za vrijednost u cjelini, može razdijeliti. Inače se radi o nedjeljivoj činidbi. To razlikovanje važno je za način ispunjenja i za slučaj kad u obveznom odnosu participira više osoba (*razdijeljene obveze*, solidarne obveze).

3. Ako je došlo do spora oko načina na koji je činidba ispunjena, sudac je kod *iudicia stricti iuris* bio strogo vezan uputom danom u *formuli*, pa nije mogao odstupiti od doslovnog sadržaja ugovora. Kod takvih odnosa tužitelj se izlagao riziku od *pluspetitio*.

4. Nasuprot tome, kod *iudicia bonae fidei* sudac je postupao po načelima bonae fidei, pa je mogao uvažavati i naknadno zaključene dogovore, nepošteno ili nelojalno ponašanje stranaka i sl.

Pravni poslovi starog civilnog prava, koji su, inače, imali po pravilu formalistički i apstraktan karakter, spadali su u *iudicia stricti iuris*. Nasuprot tome, noviji ugovorni odnosi zasnivali su se na *bona fides*.

Ispunjenje činidbe; posljedice neispunjenja

Ispunjenjem dužne činidbe prestaje obvezni odnos. Međutim, u izvjesnim slučajevima ne dolazi do ispunjenja činidbe, nekad zbog nemogućnosti, a nekada i zbog propusta dužnika (npr. zbog zakašnjenja). U ovom slučaju često dolazi do modifikacija u sadržaju obveze, koje se najčešće sastoje u povećanoj odgovornosti stranke, dodatnoj obvezi plaćanja kamata, ugovorne kazne ilinaknade štete.

Zakašnjenje dužnika ili vjerovnika

Zakašnjenje (*mora*) nastaje ako neka od stranaka ne ispuni svoju obvezu.

1. Zakašnjenje dužnika (*mora debitoris*) postoji u slučaju kada dužnik svojom krivnjom na vrijeme ne ispuni dospjelu tražbinu. Po pravilu, trebalo je da ga vjerovnik opomene (*interpellatio*). Posljedice zakašnjenja su bile: povećanje stupnja dužnikove odgovornosti i naknada štete.

2. Vjerovnik dolazi u moru ako bez opravdana razloga ne prihvati ponuđenu činidbu, pa i onda kad mu je ponuđena prije dospjelosti. Posljedica vjerovnikova zakašnjenja (*mora creditoris*) jest umanjenje odgovornosti.

Kamate

Kamate (*usurae*) jesu iznos koji dužnik daje vjerovniku, u novcu ili u drugim zamjenjivim stvarima, kao naknadu za korištenje dužne glavnice. Kamatna obveza je *akcesorna*.

Rimsko je pravo više puta reguliralo visinu kamata, jer su one bile oblik iskorištavanja siromašnijih slojeva. U vezi s tim zabranjeno je uzimanje kamata na kamate (*anatocismus*) i kamata preko visine glavnice (*ultra duplum*).

Pored redovnih kamata, koje su bile ugovarane uz odnosni pravni posao (npr. kod zajma – *mutuum*), postoje i tzv. zatezne kamate, koje se primjenjuju za slučaj zakašnjenja (*mora*) u ispunjenju novčanih obveza. I redovne i zatezne (kaznene) kamate povećavaju visinu dužnikove činidbe.

Ugovorna kazna

Ugovorna kazna (*stipulatio poenae*) jest određena svota novca ili neka druga imovinska korist koju je jedna stranka dužna platiti drugoj za slučaj da svoju obvezu iz ugovora ne ispuni ili je ne ispuni uredno. U tom je smislu ugovorna kazna mogla zamijeniti *naknadu štete*, ali je stipulatio poenae moguća i onda kada štete u užem smislu riječi nema, odnosno kada ona nije dokazana. Uz redovnu, uobičajenu, ugovornu kaznu, postojala je također neprava ugovorna kazna, koja je po svojem sadržaju ličila na *facultas alternativa*.

Ugovorna kazna mogla je poslužiti i kao sredstvo prisile za izvršenje činidbe koja nije pravno zaštićena.

Stipulatio poenae ima karakter uvjetne (v. *Condicio*) obveze.

Naknada štete

1. Naknada štete je zahtjev vjerovnika da mu obvezni dužnik nadoknadi protupravno umanjenje imovine. Šteta se može sastojati u direktnom umanjenju postojeće imovine (*damnum emergens*) ili sprječavanju da se ta imovina normalnim tokom stvari uveća (*lucrum cessans*). Do štete, inače, dolazi bilo povredom neke postojeće obveze (kontraktna šteta) bilo deliktom (deliktna šteta).

Da bi se moglo govoriti o naknadi štete, potrebne su određene pretpostavke, a te su: štetna radnja, šteta (umanjenje nečije umovine) kao posljedica, uzročna veza između radnje i posljedice, protupravnost radnje i štete, te subjektivna odgovornost štetnika (krivnja).

Odgovornost za štetu u najstarije doba bila je zasnovana na načelu prouzrokovanja (objektivna odgovornost), bez obzira na krivnju. S vremenom je to napušteno, pa je odgovornost zavisila od krivnje (subjektivna odgovornost).

Oblici krivnje jesu namjera (*dolus*) ili nemarnost (*culpa*). Culpa može imati više stupnjeva (*culpa lata*, *culpa levis*, koja opet ima dva oblika: *culpa levis in abstracto* i *culpa levis in concreto*).

U nekim je slučajevima i u kasnije doba postojala odgovornost bez krivnje (*culpa in eligendo*; *custodia*). Inače, za štete nastale bez ičije krivnje, tj. slučajem (v. *Casus*, *Vis maior*), ne odgovara nitko.

2. Za utvrđivanje odgovornosti kod šteta nastalih kršenjem ugovornog odnosa, izgrađen je potkraj klasičnog doba tzv. *utilitetni princip*; po njemu stranka koja je od odnosnog pravnog posla imala korist, odgovara strože (tj. i za manji stupanj krivnje), za razliku od one koja nije imala koristi, čija je odgovornost prosuđivana blaže (tj. odgovarala je samo za teži oblik krivnje).

3. Specifičan oblik naknade u rimskom pravu jest odgovornost vlasnika za štetu koju je učinila životinja (v. *Pauperies*, *Actio de pastu pecoris*).

Prestanak obveza

Općenito o prestanku obveza

1. Za razliku od *stvarnih prava*, obveze su po svojoj prirodi kraćeg trajanja jer se ispunjavanjem dužne činidbe i drugim načinima prestanka postiže svrha obveznog odnosa.

2. Obveze mogu prestati: po volji stranaka ili nezavisno od njihove volje; po propisima civilnog ili po propisima pretorskog prava; formalistički ili neformalno i sl. Najvažnije razlikovanje prestanka obveza svodi se na prestanak po civilnom pravu (*ipso iure*) i na prestanak po pretorskom pravu (*ope exceptionis*).

Prestanak obveza po civilnom pravu

1. U starom rimskom pravu vrijedilo je načelo da obveze treba da prestanu na isti način na koji su i zaključene, ali u suprotnom smislu (*contrarius actus*). Na taj način, obveze zaključene *per aes et libram* prestajale su putem *solutio per aes et libram*, a verbalne obveze akceptilacijom (*acceptilatio*).

2. U kasnije doba ulazi u običaj neformalno ispunjenje obveze (*solutio*), za koje su bila predviđena izvjesna pravila u vezi s mogučnošću i dozvoljenošću djelomičnog ispunjenja, redoslijeda ispunjenja više obveza, načina dokazivanja isplate (*apocha*), mogućnosti *datio in solutum* te polaganja dugovanog iznosa (*obsignatio*).

3. Obveza je prestajala i na osnovi novacije (*novatio*),tj ugovora između vjerovnika i dužnika po kojem se ranija obveza ukida i umjesto nje osniva nova. Razlikuje se *novatio inter novas personas* ili *novatio qualificat*a kod koje se mijenja osoba vjerovnika ili dužnika i *novatio inter easdem personas* ili *novatio simplex* kod koje se ne mijenjaju subjekti obveze.

Po Justinijanovu pravu, za novaciju se zahtijeva izričito izražena volja stranaka (*animus novandi*). Pored novacije do koje je dolazilo voljom stranaka (*novatio voluntaria*), postoji u rimskom pravu i nužna novacija (*novatio necessaria*) vezana za učinak litiskontestacije (*litis contestatio*).

Obveze su prestajale također sjedinjenjem tražbine i duga u jednoj osobi (*confusio*), na osnovi tzv. *concursus causarum*, zatim smrću (*mors* – ako se radilo o obvezama koje nisu bile nasljedive), te na osnovi *capitis deminutio* (samo obveze iz kontrakata).

U nekim slučajevima obveza je prestajala dogovorom stranaka (*contrarius consensus*), zatim litiskontestacijom (*litis contestatio*), neformalnim paktom (kod delikata), raskidom ugovora kao i s istekom roka, odnosno ispunjenjem uvjeta.

Prestanak obveza po pretorskom pravu

1. Obveza je mogla prestati i neformalnim dogovorom stranaka o oprostu duga (*pactum de non petendo*), koji je bio valjan po pretorskom pravu, pa je stoga davao mogućnost isticanja prigovora (*exceptio*). Razlikuje se: pactum de non petendo in rem i pactum de non petendo in personam; zatim, pactum de non petendo in perpetuum i pactum de non petendo in tempus.

2. Prijeboj (*compensatio*) jest prestanak obveza međusobnim obračunavanjem protutražbina koje dužnik ima prema vjerovniku. Prijeboj je u Rimu bio ustanova procesnog prava. Međutim, u nekim slučajevima tužitelj (npr. *argentarius*, *bonorum emptor*) morao je prije pokretanja spora izvršiti prijeboj. Uz *iudicia bonae fidei* sudac je mogao vršiti kompenzaciju, a tokom vremena ta je mogućnost prodrla i u *iudicia stricti iuris*, zbog mogućnosti isticanja prigovora prijevare (*exceptio doli*). Tražbine koje su bile predmet kompenzacije morale su biti istovrsne, likvidne i dospjele.

3. Kao poseban način prestanka obveznog odnosa, pojavila se djelatnošću pretora i mogućnost uspostave ranijeg stanja, tj. odnosa koji je postojao prije nego što su stranke poduzele dotični pravni posao (v. *Restitutio in integrum*).

POJEDINE OBVEZE

O pojedinim obvezama općenito

1. Kako je već spomenuto, pravna je teorija još u doba klasičnog prava isticala da uz obveze iz kontrakata i delikata, postoji i treća skupina odnosa, koju su pravnici nazivali *variae causarum figurae* (različiti drugi razlozi nastanka obveza).

2. U Justinijanovu pravu ti različiti drugi razlozi postanka obveza podijeljeni su na tzv. kvazi-kontrakte i kvazi-delikte, tako da je na kraju razvitka rimskog prava shema postanka obveza izgledala: obveze iz kontrakta (v. *Contractus*), iz delikta (v. *Delictum*), iz kvazi-kontrakta i iz *kvazi-delikta*.

Kontrakti

Uvod

1. Obveze iz kontrakata svrstane su u četiri grupe, zavisno od načina postanka odnosnih ugovora. Tako se ugovori dijele na: *verbalne*, *literalne*, *realne* i *konsenzualne kontrakte*. U postklasično doba, pojavili su se kao posebna kategorija – *inominatni kontrakti*.

2. Pored obveza iz kontrakata tokom razvitka rimskog prava pojavile su se njima slične, utužive obveze iz *pakta* i *kvazi-kontrakata*.

Verbalni kontrakti

Verbalni kontrakti su najstarije, na formalistički način, izgovaranjem određenih riječi, stvarane obveze.

1. U stare verbalne kontrakte ulazi *nexum*, o čijoj pravnoj prirodi ima više teorija. Ukinut je dosta rano putem *lex Poetelia Papiria*. Zatim dolazi *vadiatura* (kontrakt o jamstvu u vezi s dolaskom pred sud) te *praediatura* (također oblik jamstva, naročito u pravnim poslovima zaključivanim s državom).

2. Najvažniji verbalni kontrakt je *stipulatio*, koja je nastajala pitanjem budućeg vjerovnika i sukladnim odgovorom budućeg dužnika. Ona je bila formalistički i apstraktni pravni posao stricti iuris. Dugim i interesantnim procesom razvitka mnoge su osobine toga kontrakta (strogost forme, apstraktnost, usmenost, jedinstvo akta zaključenja i sl.) tokom vremena izmijenile. Važnu ulogu u tome imalo je pravno sredstvo *querella non numeratae pecuniae*, te utjecaj nekih institucija peregrinskog prava.

Za ostvarivanje zahtjeva iz stipulacije nije bilo specifične tužbe, nego je upotrebljavana condictio certae creditae rei, odnosno condictio certae creditae pecuniae (v. *Condictio*).

3. Pored nabrojenih, postojali su još i ovi verbalni kontrakti: *dotis dictio* i *iusiurandum liberti*.

Literalni kontrakti

Literalni kontrakti spadaju, zajedno s verbalnima, u stare formalističke ugovorne odnose, a nastaju upisima u knjigu, odnosno sastavljanjem određenog zapisnika.

1. Rimski literalni kontrakt, nazvan *nomen transscripticium* ili *expensilatio*, rano je iščezao iz prakse, pa se mnoge pojedinosti o njemu ne znaju. Taj kontrakt nastajao je upisivanjem u vjerovnikovu blagajničku knjigu (*codex accepti et expensi*). Upisi su mogli imati karakter dokaza (*nomina arcaria*) ili su stvarali obvezu. Prema tome, samo u ovom drugom slučaju radi se o kontraktima nazvanim *nomina transscripticia*, koji su imali dvije varijante: transscriptio a re in personam i transscriptio a persona in personam. Nomina transscripticia bila su u stvari samo način vršenja novacije (*novatio*), bilo u smislu promjene pravnog razloga (*causa*), bilo promjene pasivnog subjekta obveze.

Za ostvarivanje prava iz literalnog kontrakta, koji je spadao u *iudicia stricti iuris*, vjerovnik je mogao upotrijebiti *condictio certae creditae pecuniae*.

2. U orijentalnim područjima rimskog carstva razvila su se još dva oblika *literalnih kontrakata*, nazvani *chirographum i syngraphae*, od kojih je prvi predstavljao subjektivno koncipiranu i potpisanu ispravu, a drugi – zapisnik, sastavljen pred svjedocima, objektivno (u trećem licu) koncipiran.

Realni kontrakti

Realni kontrakti jesu obvezni odnosi nastali u kasnijem periodu razvitka rimskog prava, tj. potkraj republike i u početku principata. Oni su neformalni, jer obveza nastaje neformalnim izručenjem stvari dužniku, koji je obvezan da vjerovniku vrati ili istu količinu takvih stvari ili samu stvar koja mu je bila predana.

U realne kontrakte ulaze: zajam, fiducia, ostava, posudba, ugovor o zalogu. Osim zajma, - on se kao odnos *stricti iuris*, vjerojatno, nadovezuje na starinski *nexum* – realni ugovori koji su se razvili iz fiducije (ostava, posudba, ugovor o zalogu), spadaju u *iudicia bonae fidei*.

Zajam

Zajam (*mutuum*) nastaje na taj način što jedna stranka predaje drugoj u vlasništvo određenu količinu novca ili drugih zamjenjivih stvari, uz obvezu zajmoprimca da zajmodavcu vrati jednaku količinu stvari iste vrste i kvalitete.

Zajam je *negotium stricti iuris*, vjerojatno zbog toga što je zamijenio stari, formalistički, *nexum*, zadržavši tu njegovu karakteristiku.

Za ostvarivanje tražbine iz zajma služila je *condictio certae creditae pecuniae*. U slučaju kad je dužnik izdao priznanicu, a novac mu nije bio isplaćen, mogao je pokrenuti *querella non numeratae pecuniae*.

Ograničenja davanjem zajma nekim osobama uvedena su sa *senatus consultum Macedonianum*.

Zajam kao pravni posao nije davao pravo na kamate (*usurae*); njih je trebalo posebno ugovarati (*stipulatio usurarum*). Rimsko je pravo, inače, ograničavalo visinu kamata. Za kamate i za druge odnose iz pomorskog zajma (*pecunia traiecticia* ili *faenus nauticum*) vrijedila su posebna pravila.

Fiducia

Fiducia je poseban uglavak (*pactum fiduciae*) dodavan nekim formalističkim pravnim poslovima, kojim je stjecatelj stvari preuzimao obvezu da će stvar koja mu je predana (*mancipacijom, in iure cessijom*) vratiti otuđivaocu kada se ispuni neka ugovorena svrha.

Fiducia je imala dva oblika: fiducia cum amico i fiducia cum creditore. Pomoću prve forme ostvarivala se svrha čuvanja ili posudbe, a pomoću druge – založni odnos. Prema tome, *fiducia* je prethodila razvitku pojedinih oblika *realnih kontrakata*, pa je njihovim formiranjem i uvođenjem pravne zaštite izgubila svoju svrhu i nestala iz običaja. Zamijenili su je, dakle: ostava, posudba i ugovor o zalogu.

Fiducia je u početku bila isključivo moralna obveza. Tokom vremena uvedena je utuživost putem *actio fiduciae*, koja je mogla biti *directa* i *contraria*.

Ostava

Ostava (*depositum*) jest realni kontrakt po kojem jedna stranka (deponent) predaje drugoj (depozitar-u) pokretnu stvar s obvezom da ju besplatno čuva i na zahtjev vrati. Depozitar stječe stvar u *detenciju*.

Depositum je nepotpuno dvostrano obvezujući ugovor (*contractus bilateralis inaequalis*), jer u nekim slučajevima i depozitar može postavljati protuzahtjeve deponentu (npr. troškovi čuvanja, naknada štete). Ugovor spada u *iudicia bonae fidei*, a međusobne zahtjeve i protuzahtjeve stranke su mogle ostvarivatina osnovi *actio depositi directa*, odnosno *actio depositi contraria*. Odgovornost stranaka ravna se po *principu utiliteta*.

Depozit je imao i neke posebne oblike, i to: depositum irregulare, koji je sličan zajmu, s tom razlikom što je takav ugovor zaključivan u interesu vjerovnika, a ne dužnika, zatim depositum miserabile ili necessarium (gdje ne postoji slobodni izbor povjerljive osobe) i sekvestraciju (v. *Sequester*).

Posudba

Posudba (*commodatum*) jest realni kontrakt po kojem jedna stranka (*komodant*) predaje drugoj stranci (komodataru) određenu stvar na besplatnu upotrebu s obvezom da je nakon određenog vremena ili dogovorene upotrebe vrati. Stvar koja se predaje u posudbu mora biti nepotrošna (izuzetno, i potrošna se stvar može dati u posudbu *ad pompam vel ostentationem*). Komodatar stječe na stvari samo *detenciju*.

Commodatum spada u *iudicia bonae fidei*. Stranke svoje međusobne zahtjeve i protuzahtjeve mogu ostvarivati pomoću *actio commodati directa* i *actio commodati contraria*, slično kao i kod depozita. Međusobna odgovornost stranaka regulirana je po načelu *utiliteta*.

Ugovor o zalogu

Ugovor o zalogu (*contractus pigneraticius*) jest realni kontrakt po kojem jedna stranka (založni dužnik) predaje drugoj (založnom vjerovniku) neku stvar u zalog radi osiguranja određene tražbine, s obvezom da je vrati kad prestane *založno pravo*. Predajom stvari u zalog nastaje i posebno stvarno pravo (*pignus*), ali time se ujedno zaključuje i realni kontrakt, dakle – obvezni odnos. Kod hipoteke (*hypotheca*) takav odnos nastaje kada vjerovnik stekne posjed stvari. Inače, hipoteka se kao odnos zasniva paktom (v. *pactum hypothecae*).

Založni vjerovnik ima pravo na posjed stvari (zapravo na detenciju s posjedovnom zaštitom – v. *Detentio*).

Ugovor o zalogu spada u *iudicia bonae fidei*. Vjerovnik i dužnik mogli su upotrijebiti tužbe: *actio pigneraticia directa* i *actio pigneraticia contraria*, slično kao kod depozita. Stranke su odgovarale međusobno za svaku krivnju,jer se uzimalo da od pravnog posla imaju obje koristi (**utilitetni princip**).

Postojala je mogućnost da se zaključi založnopravni odnos i davanjem zamjenjive ili potrošne stvari (to je *pignus irregulare*, sličan depositum-u irregulare).

Konsenzualni kontrakti

Konsenzualni kontrakti spadaju u obvezne odnose koji su nastali u periodu razvijenog prometa i razmjene dobara. Oni su neformalni, jer nastaju samom suglasnošću volja (*consensus*) stranaka, dakle bez obzira na formu, pa i bez predaje stvari. Svi su ulazili u pojam *iudicia bonae fidei*.

Konsenzualni su kontrakti izuzetak od dugo važećeg pravila rimskog prava da iz golog sporazuma (*pactum*) stranaka ne nastaje utuživa obveza. Ti su kontrakti, tj. kupoprodaja, najam i ortakluk dvostrano obvezujući (v. *Sinalagmatički kontrakti*). Zbog ovog sinalagmatičnog karaktera tih ugovora jedna stranka nije mogla zahtijevati od druge ispunjenje njene činidbe ako sama nije ispunila svoj dio obveze ili bila spremna da je odmah ispuni (*exceptio non adimpleti contractus*). Jedino mandat spada u *contracta bilateralia inaequalia*.

Kupoprodaja

Kupoprodaja (*emptio venditio*) jest *konsenzualni*, *sinalagmatički kontrakt* koji nastaje time što jedna stranka (prodavalac) obećaje drugoj stranci (kupcu) da će joj prepustiti neku stvar, a druga obećaje prodavaocu da će za to platiti određenu svotu novca (kupovninu). Prema tome, suština je ugovora o kupoprodaji – dogovor o predmetu i cijeni (*essentialia negotii*). Sama predaja stvari spada u ispunjenje tog ugovora. Ispunjenje međusobnih obveza stranke su mogle zahtijevati putem *actio empti* (kupac) i *actio venditi* (prodavalac).

Predmet kupoprodaje mogu biti stvari u prometu (*res in commercio*), kako tjelesne tako i netjelesne. Mogu se prodavati i buduće stvari (*emptio spei*, *emptio rei speratae*).

Cijena mora biti izražena u novcu (*numerata pecunia*), mora biti određena (*pretium certum*) ili bar odrediva, zatim ozbiljno mišljena (*pretium verum*) i, konačno treba da bude u određenom razmjeru s vrijednošću stvari (v. *Laesio enormis*).

Iz kupoprodaje nastaju određene obveze za obje stranke. Kupac je dužan platiti kupovinu i preuzeti stvar. Prodavalac je prije svega dužan čuvati stvar pričemu odgovara za svaku krivnju. U nekim slučajevima rizik za propast stvari pada na kupca (*periculum est emptoris*). Prodavalac je isto tako obvezan stvar predati kupcu i osigurati mu miran posjed. Poseban oblik odgovornosti prodavaoca postojao je i nakon predaje stvari. To je odgovornost za *evikciju*, kao pravni nedostatak stvari, te odgovornost za faktične nedostatke. Ovaj posljednji oblik prodavaočeve odgovornosti imao je interesantan razvitak, čemu su posebno doprinijeli kurulski edili (*aediles curules*). Justinijan je sistem koji su edili stvorili generalizirao (postojale su dvije tužbe: *actio redhibitoria* i *actio quanti minoris*).

Uz kupoprodaju kao osnovni pravni posao mogli su se dodavati uzgredni uglavci (*pacta adiecta*), kao što su: *lex commissoria*, *in diem addictio*, *pactum displicentiae*, *pactum de retroemendo*, *pactum de retrovendendo*.

Najam

Najamni ugovor (*locatio conductio*) jest *konsenzualni* i *sinalagmatični kontrakt* koji nastaje na taj način što se jedna stranka obvezuje prepustiti drugoj na upotrebu i korištenje određenu stvar (*locatio conductio rei*), ili joj staviti na raspolaganje svoju radnu snagu (*locatio conductio operarum*), ili izvršiti neko djelo (*locatio conductio operis*), a druga se obvezuje da će za to platiti određeni iznos novca.

Po svojoj prirodi, locatio conductio slična je kupoprodaji, pa za oba odnosa u velikoj mjeri vrijede isti pravni principi i pravila. Razvitak ovog ugovora vezan je uz zakup zemljišta i najam zgrada, zatim za izvršenje određenog posla i najam radne snage, ali ova posljednja dva oblika nisu u Rimu imala veliku ulogu s obzirom na robovlasnički poredak. Za ostvarivanje prava i obveza služila je tužba actio locati, odnosno actio coducti.

1. Kod locatio conductio rei (najam stana, zakup zemljišta) locator daje stvar i omogućuje konduktoru, koji je imao svojstvo detentora, da se u miru njome koristi. Conductor je dužan platiti najamninu i koristiti se se stvarju kao pažljiv pater familias. Na unijetim ili dovezenim stvarima (*invecta et illata*) zakupodovac je imao zakonsko založno pravo (*pignus tacitum*).

2. Locatio conductio operarum je najam radne snage. Locator (posloprimac) iznajmljuje svoju radnu snagu, a conductor (poslodavac) organizira i nadzire obavljanje rada, koji po pravilu mora biti osoban. Lokatoru pripada najamnina (*merces*).

3. Locatio conductio operis tiče se izvedbe nekog djela. Dakle, predmet ugovaranja nije radna snaga, nego rezultat rada. Naručitelj je locator, a poduzetnik conductor. Ovaj posljednji mogao se služiti radnom snagom svojih namještenika, ali je osobno odgovarao za uspjeh djela, za sve oblike krivnje, uključujući i neznanje (*imperitia*), a u nekim slučajevima i za custodiam.

4. Posebna vrsta ugovora i odgovornosti u pomorskom prijevozu regulirani su sa *lex Rhodia de iactu*.

Ortakluk

Ortakluk (udruženje, društvena pogodba – *societas*) jest konsenzualni i sinalagmatički kontrakt po kojem se dvije ili više osoba udružuju da bi zajedničkim sredstvima odnosno radom postigle neku dopuštenu svrhu. Prema uloženim sredstvima i svrsi, bilo je više oblika ortakluka (*societas*): omnium bonorum – tj. zajednica svekolike sadašnje i buduće imovine, quaestus – tj. zajednica svekolike buduće imovine stečene poslovnom djelatnošću članova (ne npr. darovanjem ili nasljedstvom), alicuius negotiationis – tj. zajedničko vođenje određene poslovne grane npr. društva bankara (*socii argentarii*) ili trgovaca robljem (*societas venaliciariorum*) ili društva publikana (*societas publicanorum*) odnosno zakupnika poreza i unius rei – tj. zajednica za jedan određeni posao, npr. iskorištavanje nekog zemljišta ili nabavu nekih stvari i sl.

Ortakluk nije *pravna osoba*. Svaki je pojedinac unosio u societas izvjestan dio imovine ili doprinos u obliku rada; pravne poslove zaključivao je svaki ortak osobno i kao takav odgovarao trećima. Prema ostalim ortacima djelovao je pri tome kao posredni zastupnik (*procurator*).

U načelu, ortaci susudjelovali u dobitku i gubitku na ravne dijelove, ali bio je moguć i drugi oblik udjela. Zabranjeno je samo da netko bude isključen od dobitka (*societas leonina*). Ortaci su jedan drugome odgovarali za *dolus* i *culpa levis in concreto*, a osuđeni je imao *beneficium competentiae*. Za ostvarivanje uzajamnih zahtjeva služila je *actio pro socio*, koja je za osuđenog mogla povlačiti infamiju (*infamia*). Za podjelu suvlasničke imovine služila je *actio communi dividundo*.

Kao osobni odnos, societas prestaje smrću bilo kojeg člana ili na osnovi *capitis deminutio*. Pored toga, prestajala je dogovornim razvrgavanjem kao i jednostranim otkazom bilo kojeg člana (*renuntiatio*), koji se nije smio dati u nevrijeme. Ortakluk prestaje i istekom roka, postizanjem svrhe i gubitkom čitave društvene imovine.

Nalog

Nalog (*mandatum*) jest *konsenzualni kontrakt* po kojem jedna stranka (mandant) nalaže drugoj (mandatar) da za nju izvrši besplatno neki posao, a ta se druga stranka prihvaćanjem naloga obvezuje da će to i učiniti.

Sadržaj mandata može biti i faktični rad, a i izvršenje nekog pravnog posla (u kojem slučaju mandatar djeluje kao posredni zastupnik – *procurator* – mandanta). Mandat je besplatan pravni posao. Kasnije je, međutim, došlo do utuživosti mandata pa je mandatar mogao ostvariti nagradu (*honorarium*) za neke usluge intelektualne naravi.

Mandat je nepotpuno dvostrano obvezujući odnos (*contractus bilateralis inaequalis*). Postojala je stoga tužba za obje stranke (*actio mandati directa* i *actio mandati contraria*).

Mandat prestaje izvršenjem naloga i istekom roka. Kao odnos povjerenja, prestaje i smrću neke od stranaka, te otkazom (*renuntiatio*), koji se nije smio dati u nevrijeme, ili opozivom (*revocatio*). Poseban oblik mandata jest *mandatum pecuniae credendae*.

Inominatni kontrakti

Pored spomenutih četiriju vrsta kontrakata, pojavila se tokom razvitka rimskog prava potkraj klasičnog doba i peta skupina, nazvana *inominatni* (dakle, neimenovani) *kontrakti*, jer u početku nisu imali svoja posebna imena. Oni su neformalni, ali se razlikuju od *konsenzualnih* utoliko što, pored sporazuma, za postanak tih kontrakata jedna stranka treba da izvrši svoju činidbu. Od *realnih* se razlikuju po tome što se činidba ne mora sastojati od predaje stvari, nego može biti i neko drugo činjenje ili propuštanje. Ipak, inominatni kontrakti su bliži realnima, pa se zbog toga ponekad i nazivaju inominatni realni kontrakti.

U Justinijanovu pravu inominatni su kontrakti, po naravi činidbe, podijeljeni na četiri skupine: do ut des – izvršena činidba i očekivana protučinidba sastoje se u davanju neke stvari (*dare*), tj. u prijenosu vlasništva (npr. kod mijene); do ut facias – sadržaj činidbe je dare, a sadržaj protučinidbe je facere (npr. jedna stranka daje prsten da joj druga stranka naslika portret); facio ut des – taj je slučaj obratan od prethodnog (sadržaj činidbe je facere, a sadržaj protučinidbe je dare); facio ut facias – obje se činidbe sastoje od facere.

U klasično doba nije bilo direktnog pravnog sredstva za utuženje ispunjenja obveze iz tih kontrakata. Moglo se jedino pomoću *condictio ob rem* dati tražiti vraćanje činidbe ili se mogla koristiti *actio doli*. Do utuživosti je došlo pomoću *actiones utiles*, a na kraju bila je uvedena i neposredna tužba na ispunjenje, nazvana *actio praescriptis verbis*. Uza sve to i dalje je zadržana mogućnost jednostranog odustajanja od ugovora pomoću *condictio ex poenitentia* (kondikcija "zbog pokajanja") .

Neki inominatni kontrakti dobili su s vremenom i svoja posebna imena; to su: *permutatio* (mijena), *aestimatum* ili *contractus aestimatorius* (nalog prodaje), *transactio*, *precarium* (prekarij) te *datum ad experiundum*.

Pakti

Pojam i vrsta pakta

Riječ *pactum* označava neformalni sporazum među strankama, koji ne ulazi u kontrakte, pa zbog toga civilnopravno nije utuživ. Međutim, kod deliktnih obveza (*iniuria*) pakti su još po Zakoniku XII ploča (*Leges duodecim tabularum*) mogli dovesti do *prestanka obveze*.

Tokom vremena, ipak nekim je paktima priznata utuživost po civilnom pravu (to su tzv. *pacta adiecta* uz pravne poslove koji su ulazili u *iudicia bonae fidei*, naročito uz kupoprodaju). Drugu skupinu pakta kao utuživih obveza priznali su pretori (*pacta praetoria*), a treću carsko pravo (*pacta legitima*). To su tzv. *pacta vestita*, za razliku od neutuživih pakta, nazvanih *pacta nuda*.

Pojedini pakti

1. Po svom sadržaju i predmetu reguliranja *pacta praetoria* i *pacta legitima* pretežnim dijelom služe; za olakšanje rješavanja sporova među strankama, za stvaranje dodatnih oblika poručanstva (jamstva), bolje čuvanje stvari u nekim posebnim slučajevima, zatim za osnivanje hipoteke i davanje miraza te uređenje odnosa iz darovanja. Treba napomenuti da su pretorski pakti počeli stjecati pravnu zaštitu najprije time što su po dovoli pretora mogli poslužiti kao osnova za stavljanje prigovora (*exceptio*).

2. Za olakšavanje rješavanja sporova između stranaka služili su *compromissum* (pakt carskog prava), te pretorski pakti *receptum arbitrii* i *pactum iurisiurandi*. U posebne oblike poručanstva odnosno garancije za čuvanje stvari ulaze pretorski pakti: *constitutum debiti*, *receptum argentarii* te *receptum nautarum*, *cauponum et stabularium*. Hipoteka je osnivana pomoću *pactum hypothecae*, a miraz carskim paktom *pollicitatio dotis*.

3. Najvažniji carski pakt odnosi se na reguliranje složenih pitanja darovanja (v. *Donatio*), o kojima je i inače bilo dosta kontroverzi (propisi o tome donošeni su od 204. prije n.e. – *Lex Cincia* pa do Konstantina i Justinijana).

Kvazi-kontrakti

Pojam i vrste kvazi-kontrakata

Kvazi-kontrakti su obvezni odnosi koji se, za razliku od kontrakata, ne zasnivaju na sporazumu volja stranaka (*consensus*), ali su po svojim učincima slični kontraktima, jer i iz takvih odnosa nastaje civilna utuživa obveza.

Pojam kvazi-kontrakata stvorili su Justinijanovi kompilatori, ali su se ideje o postojanju takvih obveza počele javljati još u klasično doba. Najvažniji kvazi-kontrakti jesu: poslovodstvo bez naloga, slučajna zajednica i bezrazložno obogaćenje. Nešto manjega značenja su obveze iz tutorstva (*tutela*) i iz legata (*legatum per damnationem*).

Poslovodstvo bez naloga

Poslovodstvo bez naloga (*negotiorum gestio*) jest obvezni odnos koji nastaje na taj način što netko (*negotiorum gestor*) obavlja poslove druge osobe (*dominus negotii*) iako za to nema naloga. Po svojem sadržaju taj je odnos u svemu sličan nalogu – *mandatum* (samo što nema prethodnog sporazuma stranaka) ako dominus negotii naknadno odobri taj posao (*ratihabitio*). Predmetom negotiorum gestije može, kao i kod mandata, biti obavljanje fizičkih ili pravnih poslova.

Za negotiorum gestio bitno je da se obavlja tuđi posao i da to obavljanje poslova mora biti korisno za gospodara. Posao treba uredno dovesti do kraja. Za ostvarivanje međusobnih obveza služila je *actio negotiorum gestorum directa* i *contraria*.

Po Justinijanovu pravu, dominus negotii nije bio dužan negotiorum gestor-u nadoknaditi izdatke (osim za sahranu mrtvaca i ispunjenje javne obveze) ako je poslove obavljao usprkos zabrani gospodara (*negotiorum gestio prohibente domino*).

Slučajna zajednica

Slučajna zajednica (*communio incidens*) jest odnos između osoba koje su se bez ugovora (npr. uslijed nasljeđivanja, konfuzije i sl.) našle u položaju suvlasnika. Uz osnovni stvarnopravni odnos (suvlasništvo, *condominium*) ovdje nastaju i određene obvezne dužnosti, vezane za upravljanje i korištenje odnosne stvari ili imovine, naknadu štete, podjelu troškova, plodova i sl. Ti odnosi slični su ortakluku (*societas*), ali, razumljivo, bez prethodnog sporazuma.

Postojala su tri važnija oblika slučajne zajednice i odgovarajuće tužbe za njihovu podjelu. To su: zajednica među sunasljednicima, koja se razvrgavala pomoću *actio familiae erciscundae*; zajednica međa kod susjeda, ukoliko se međa od pet stopa (*finis*) više ne može raspoznati, služi za uređenje međa *actio finium regundorum*; te, konačno, zajednica među suvlasnicima, gdje je korištena *actio communi dividundo*. U uređivanju tih odnosa sudac je imao široka ovlaštenja (v. *Adiudicatio*).

Bezrazložno obogaćenje

Bezrazložno obogaćenje (*condictio sine causa*) nastaje u slučaju kad netko bez pravnog razloga (bilo što taj razlog uopće nije postojao, bilo što je bio nevaljan, bilo što je naknadno prestao) stekne nešto iz imovine drugoga. Budući da se povrat tako stečene stvari ili imovine nije mogao tražiti ni stvarnom tužbom (*rei vindicatio*), ni tužbom iz ugovora, poslužila je za tu svrhu apstraktno formulirana tužba nazvana *condictio*, pa je i čitava ustanova bezrazložnog obogaćenja, svrstana kasnije u *kvazi-kontrakte*, po njoj dobila ime.

Kondikcija je bilo različitih vrsta, koje su u postklasično doba grupirane u ove skupine: *condictio indebiti*; *condictio causa data causa non secuta*; *condictio ob causam finitam*; *condictio ob turpem vel iniustam causam*; te *condictio sine causa* i *condictio ex lege*.

Delikti i kvazi-delikti

Pojam i osnovne karakteristike obveza iz delikata

1. Delikt (*delictum*) jest protupravno djelovanje iz kojeg nastaje, već po samom pravu, posljedica koja pogađa učinioca i protiv njegove volje. To je, po pravilu, kazna. Delikti se dijele na javne delikte (*delicta publica* ili *crimina* – v. *Crimen*), koje progoni država, i privatne delikte. Najstariji javni delikti jesu *perduellio* i *parricidium*. Kasnije je broj javnih delikata znatno povećan.

2. Privatni delikti (*delicta privata*) povlače kao posljedicu obvezu plaćanja privatne novčane kazne, odnosno, kasnije, *naknade štete*. Ti su delikti samostalan razlog za postanak obveze (*obligationes ex delicto*). Osoba koja je povrijeđena privatnim deliktom stječe protiv učinioca obvezni zahtjev, koji može realizirati pomoću deliktnih akcija (*actiones poenales*) u redovitom *civilnom postupku*. Taj obvezni zahtjev imao je u početku isključivo karakter kazne, s tokom vremena počeo se pretvarati u naknadu štete.

3. Za postanak obveze iz delikta traži se postojanje protupravne povrede tuđeg prava ili pravnog dobra, dakle objektivna činjenica, te subjektivna krivnja počinioca, koja je po pravilu imala oblik namjere (*dolus*). Kasnije se uzima u obzir i sama nemarnost (*culpa*).

4. Deliktne obveze imale su izvjesne karakteristike koje su ih odvajale od obveza iz kontrakata. To su: nenasljedivost na aktivnoj i na pasivnoj strani, koja je kasnije nešto ublažena; zatim, okolnost da ne prestaju uslijed *capitis deminutio*, da ne važe među članovima iste porodične zajednice, da odgovornost prati osobu bez obzira na promjenu *statusa*, da imaju karakter noksalnosti (*noxa*), da su kumulativne, da su zahtjevi iz delikta vezani uz kraći rok, te da prestaju običnim paktom (v. *Pacta*).

5. Delikti se dijele na delikte civilnog prava, koji su starijeg porijekla, i delikte pretorskog prava, nastale kasnije.

Delikti civilnog prava

1. *Furtum* je namjerno (hotimično) protupravno oduzimanje tuđe pokretne stvari učinjeno iz koristoljublja. Pojam ovog delikta proširivan je i na druge slučajeve, kao što su nepravilno korištenje stvari, odvođenje nekih osoba koje su bile pod vlašću *patris familias* i sl.

Po Zakoniku XII ploča, lopov uhvaćen na djelu (*fur manifestus*) dodjeljivan je okradenom u dugovinsko ropstvo; kasnije je to zamijenjeno novčanom kaznom u četverostrukoj vrijednosti ukradene stvari. Na drugi način utvrđeni furtum (*furtum nec manifestum*) povlačio je kaznu u visini dvostruke vrijednosti ukradene stvari. Postupak je pokretao oštećeni, i to putem *actio furti*, koju je pratila *infamia*. Ako je oštećeni pored kazne htio dobiti natrag i ukradenu stvar, mogao se uz *rei vindicatio*, koristiti i s *condictio furtiva*, koja je za tužioca bila povoljnije pravno sredstvo, jer nije trebalo dokazivati vlasništvo, a lopov je ovdje odgovarao i kad bi stvar propala kod njega čak i bez krivnje.

2. *Rapina* je nasilno oduzimanje tuđe stvari, razbojstvo. To je zapravo vrsta *furtum*-a, koji je kao poseban, dakle kvalificirani oblik osnovnog delikta uveden potkraj republike. U slučaju rapinae upotrebljavana je tužba *actio vi bonorum raptorum*, koja je išla za kaznom u četverostrukom iznosu vrijednosti otete stvari u roku do godine dana, a nakon toga roka u jednostrukom iznosu.

Istom kaznom koja je primjenjivana kod rapinae, kažnjavan je i počinilac krađe u izuzetnim prilikama, kao što je, npr., krađa kod požara, potresa, brodoloma i sl.

3. *Damnum iniuria datum* jest privatni delikt protupravnog oštećenja tuđe stvari, koji je poznavao još *Zakonik XII ploča*, ali ne u obliku jedinstvenog djela, nego u kazuističkom nabrajanju pojedinih slučajeva (posječeno tuđe drvo, *pauperies* i sl.).

Pitanje *naknade štete* jedinstveno je regulirano posebnim propisom, donijetim u prvoj polovici 3. stoljeća prije n.e. (*lex Aquilia de damno*). Upravo u vezi s primjenom i interpretacijom tog propisa razvila se nauka o pitanjima uzročne veze (kauzalni neksus) i krivnje (*dolus*, *culpa*), dakle, osnovnih elemenata teorije o naknadi štete.

4. *Iniuria* je privatni delikt koji se sastoji u namjernoj povredi tuđe osobnosti, bilo fizičkim (realna injurija), bilo verbalnim napadom ili vrijeđanjem (verbalna injurija). *Zakonik XII ploča* poznavao je nekoliko oblika injurije (*os fractum*, *membrum ruptum*, *carmen malum*), za koje je predviđao različite kazne, ali jedinstvenog pojma injurije nije ustanovio.

Tokom vremena ublažene su neke pretjerane kazne za taj delikt, a s druge strane, umjesto fiksno određenih novčanih kazni uveden je poseban način utvrđivanja visine kazne putem *actio iniuriarum aestimatoria* (v. *Aestimatio*), po kojoj je sudac na osnovi slobodne volje utvrdio iznos kazne. Tokom vremena brojni slučajevi injurije dobili su karakter javnog delikta (*lex Cornelia de iniuriis*), ali je oštećeni mogao birati da li će postupak voditi *civiliter* ili *criminaliter*.

Delikti pretorskog prava

1. *Dolus* je namjerno djelo kojim se ide za oštećenjem drugoga u njegovoj imovini. U početku je to bilo ograničeno na prijevaru, poduzetu da bi se pojedinac doveo u zabludu iz koje je netko izvlačio protupravnu korist. Kasnije je kao dolus tretirano svako postupanje koje je suprotno načelu *bonae fidei*.

Actio doli uvedena je potkraj republike. Išla je za novčanom kaznom u visini vrijednosti pretrpljene štete, a osuđenoga bi stizala *infamia*. Tužba je sadržavala arbitrarnu klauzulu (v. *Arbitrium*), pa je optuženi mogao naturalnom restitucijom izbjeći osudu. Uz actio postojala je i *exceptio doli*.

2. *Metus* je privatni delikt koji nastaje kada netko prijetnjom protupravnom silom i zastrašivanjem prisili drugoga na zaključenje pravnog posla ili poduzimanje nekog drugog djela.

Actio quod metus causa uvedena je potkraj republike i išla je za naknadom u četverostrukom iznosu štete u roku do godine dana, a nakon isteka toga roka - za vraćanjem obogaćenja. Specifičnost ove tužbe jest u tome da se mogla upotrijebiti i protiv trećeg koji je od *metus*-a imao koristi, makar taj bio i *bona fide*. Uz actio quod metus causa postojala je i *exceptio metus causa* te *restitutio in integrum ob metum*. Da bi se sva ta pravna sredstva mogla koristiti, bilo je potrebno da zaprijećeno zlo bude protupravno, teško i ozbiljno, a strah opravdan.

3. *Alienatio in fraudem creditorum* (oštećenje, prikrata vjerovnika) delikt je pretorskog prava koji nastaje u slučaju kada dužnik otuđi imovinu u nastojanju da time izigra vjerovnika. Ta mogućnost oštećivanja vjerovnika pojavila se tek pošto je ukinuta osobna i uvedena imovinska ovrha (*venditio bonorum*).

Pravna sredstva za pobijanje dužnikovih raspolaganja imovinom, nazvana u Justinijanovu pravu *actio Pauliana* , omogućavala su da to pobija svako otuđivanje imovine kojim je vjerovnicima nanijeta šteta. Tužba je mogla biti uperena ne samo protiv samog dužnika nego i protiv trećeg koji je nešto stekao od dužnikove imovine, naročito ako je stjecanje bilo besplatno. Tužba se mogla koristiti u roku od godine dana; nakon toga išla je samo za vraćanjem obogaćenja.

4. Pored spomenutih delikata pretori su uveli još nekoliko deliktnih tužbi nešto manjeg značenja. To su: *actio sepulchri violati* (v. *Sepulchrum*), *actio de servo corrupto*, *actio iudicii mutandi causa facta*, *actio in factum protiv agrimensores*-a, kao i penalnu tužbu *in duplum* protiv zakupaca poreza (*publicani*).

Kvazi-delikti

1. Pod pojam *kvazi-delikta* unijeto je u Justinijanovu pravu nekoliko slučajeva nedozvoljenih postupaka, koje je ranije pretor kažnjavao na osnovi *actiones in factum*. Ti slučajevi, inače, nemaju međusobne bliže veze, niti veće sličnosti, pa su, vjerojatno, svrstani u ovu kategoriju obveza jer – bilo zbog nepostojanja namjere odnosno krivnje, bilo zbog izostale posljedice – nisu mogli biti uvršteni u delikte.

2. U kvazi-delikte spadaju *iudex qui litem suam fecit* (radi se o sucu koji bi povredom svojih dužnosti, a naročito krivom ili pristranom primjenom zakona i pravananio štetu kojoj stranci), zatim slučajevi izlijevanja ili bacanja predmeta iz stana (*actio de deiectis vel effusis*), odnosno vješanja predmeta koji stvaraju opasnost za prolaznike (*actio de positis vel suspensis*), te slučajevi odgovornosti ugostitelja, brodovlasnika i sličnih poziva za krađu i oštećenje stvari koje počine njima podređene osobe (*actio furti et damni adversus nautas*, *caupones et stabularios*).

6. NASLJEDNO PRAVO

Pojam i povijesni razvoj nasljednog prava. Osnove nasljeđivanja

1. Izvjesna prava i obveze ne utrnjuju smrću *fizičke osobe*, nego prelaze na nove subjekte. Skup pravila kojima se uređuje prijelaz ostaviteljevih prava i obveza na nasljednike naziva se *nasljedno pravo* u objektivnom smislu riječi. Pravo nasljednika da stupi u imovinskopravne odnose umrloga jest nasljedno pravo u subjektivnom smislu. Ostavinu i nasljedstvo rimski su pravnici nazivali *hereditas*, nasljednika *heres*, a ostavitelja *de cuius* ili *defunctus*.

2. *Nasljedno pravo* razvijalo se uporedo s postankom i širenjem privatnog vlasništva. Rimski su pravnici tu granu prava, zajedno sa stvarnim i obveznim, svrstali u pravo koje se tiče stvari (*ius quod ad res pertinet*).

Nasljeđivanje, tj. stupanje u sva prava koja je imao umrli, naziva se univerzalnom sukcesijom (*successio*), za razliku od singularne sukcesije, koja je karakteristična za obvezno i stvarno pravo, ali koja je postojala i u nasljednom pravu (*legatum*, *fideicommissum*).

3. Razvoj rimskog *nasljednog prava* može se podijeliti na četiri faze: nasljeđivanje po starom civilnom pravu, pretorski nasljedni sistem, nasljeđivanje po carskom pravu i Justinijanovo nasljedno pravo.

Nasljeđivanje po starom civilnom pravu bilo je regulirano u Zakoniku XII ploča (*leges duodecim tabularum*). Suština tog nasljeđivanja jest njegova vezanost uz agnatsko srodstvo (*agnatio*) i *patriam potestatem* stare rimske porodice. U ovo doba poznata je i oporuka, ali ne i puna sloboda raspolaganja oporukom.

Pretorski nasljedni sistem korigira civilno nasljeđivanje u tom smislu što daje prednost kognatskom srodstvu (*cognatio*). Istodobno ublažuje strogost i formalizam oporuka (*bonorum possessio secundum tabulas*). Budući da pretor nije mogao ukinuti odredbe Zakonika XII ploča, on je korekture vršio indirektno, dajući nasljednicima posjed ostavinske imovine (*bonorum possessio*).

Carsko zakonodavstvo nastavilo je put kojim je pošao pretor, uz istodobno nastojanje za unifikacijom civilnog i pretorskog nasljednog sistema.

Justinijan je u svojim *Novelama* temeljito reformirao nasljedno pravo time što je formalno ukinuo razliku između pretorskog i civilnog nasljednog sistema, te postavio nasljeđivanje isključivo na bazu krvnog srodstva ili kognacije.

4. Nasljeđivanje može biti po zakonu (*intestatno*) ili na osnovi oporuke (*testamentarno*). Rimsko pravo je uvelo pravilo da testamentarno nasljeđivanje ima prednost pred zakonskim. Tokom vremena izgrađeno je i tzv. *nužno nasljedno pravo*, kao korektiv slobode raspolaganja oporukom.

Intestatno nasljeđivanje

Pojam intestatnog nasljeđivanja

Intestatno nasljeđivanje jest način prenošenja imovinskih prava i obveza s jednog subjekta na drugi u slučaju smrti, koji se primjenjuje kada umrli nije ostavio oporuku (*testamentum*). Za izučavanje društvenih odnosa u pojedinoj sredini, intestatni sistem nasljeđivanja interesantniji je od oporučnog. Ovaj oblik nasljeđivanja pretrpio je u toku razvitka rimskog prava značajne izmjene, od perioda Zakonika XII ploča do Justinijana.

Civilno pravo

Zakonik XII ploča (*leges duodecim tabularum*) predviđao je tri reda zakonskih nasljednika.
U prvi red ulazili su *sui heredes*, tj. osobe koje su u času smrti ostavitelja bile pod njegovom neposrednom vlašću, a koje njegovom smrću postaju *sui iuris*. Pored djece, tu su ulazili adrogirani i adoptirani, te žene u *manus*-braku. Sui heredes nasljeđivali su in stirpes (v. *Successio in stirpes*), a ne po glavama, uz primjenu **načela reprezentacije**. *Heres suus* bio je *heres necessarius*.
U drugi nasljedni red ulazio je proximus agnatus (v. *Agnatio*), tj. najbliži agnat izvan kruga sui heredes; takvi su agnati ostaviteljeva braća i sestre, stričevi i njihovi potomci. Nasljeđivali su samo agnati najbližeg stupnja, isključujući dalje, jer po ovom sistemu nije postojala *successio graduum*. Nasljednik iz ovog reda bio je *heres voluntarius*.
Treći nasljedni red predstavljali su gentiles, tj. pripadnici istog roda (*gens*). Oni su dolazili u obzir ako nije bilo nikoga iz prvog niti iz drugog reda. U toku razvitka rimske porodice gentilno nasljedno pravo izgubilo je ubrzo svoj smisao.

Pretorsko pravo

Pretorski nasljedni sistem (*bonorum possessio*) sadržavao je četiri reda intestatnih nasljednika (*bonorum possessio intestati*).
U prvi nasljedni red ulazila su ostaviteljeva djeca – potomci (*unde liberi*), a također i djeca nad kojom je prestala očinska vlast, npr. zbog emancipacije (*emancipatio*). Međutim, emancipirani je, ako je želio sudjelovati u podjeli ostavine, morao izvršiti *collatio bonorum*. Nasljedstvo se dijelilo *in stirpes* po načelu *reprezentacije*.
U drugi nasljedni red ulazili su tzv. zakonski nasljednici (*unde legitimi*), tj. oni koji su imali pravo na nasljeđe po *Zakoniku XII ploča*. Praktički, tu se, uglavnom, radilo o agnatima koji nisu ulazili u prvi nasljedni red, tj. o ostaviteljevoj braći, sestrama, stričevima i sl.
Treći nasljedni red (*unde cognati*) obuhvaćao je sve krvne srodnike do zaključmo sa šestim, a u nekim slučajevima i sedmim stupnjem.
Četvrti nasljedni red je međusobno nasljeđivanje muža i žene (*unde vir et uxor*), ako nije bilo drugih, bližih srodnika.
Pretorsko pravo uvelo je *successio ordinum et graduum* za sve redove, odnosno određene stupnjeve srodstva.

Carsko pravo

Carsko zakonodavstvo, u nastojanju da proširi reforme koje je počeo provoditi pretor, riješilo je pitanje međusobnog nasljeđivanja majke i djece, zbog toga što djeca u braku *sine manu* nisu bila majčini agnatski srodnici, pa stoga ni njeni nasljednici po civilnom pravu.
Nasljeđivanje djece od strane majke regulirano je na osnovi *senatus consultum Tertullianum* iz doba *Hadrijana*, a obrnuti slučaj, tj. nasljeđivanje majke od strane djece, ispred drugih agnata, uređeno je na osnovi *senatus consultum Orfitianum*.

Justinijanovo pravo

Konačno uređenje rimskog *intestatnog nasljeđivanja* proveo je *Justinijan* u svojim *Novelama*. On je ukinuo i formalno razlikovanje civilnog i pretorskog nasljeđivanja time što je nasljeđivanje zasnovao isključivo na kognatskom srodstvu (*cognatio*). S tim u vezi nestala je i razlika između muških i ženskih nasljednika.

Justinijanovo intestatno nasljeđivanje obuhvaća četiri nasljedna reda.

Prvi nasljedni red čine *descendentes* (tj. ostaviteljevi potomci), koji nasljeđuju u okviru istog stupnja *per capita*, a ako su različitog stupnja – *in stirpes*, po načelu *reprezentacije*.

U drugi red ulaze *ascendentes* (tj. ostaviteljevi preci) uključujući tu i ostaviteljevu braću i sestre.

U treći nasljedni red ulazila su ostaviteljeva polubraća odnosno polusestre (*consanguinei*, *uterini*).

Četvrti nasljedni red čine svi ostali pobočni srodnici (*collaterales*), bez ograničenja, pri čemu bliži isključuju dalje (*successio graduum*).

U svim redovima vrijedi *successio ordinum*, tj. pravilo da slijedeći red nasljeđuje samo ako nema nikoga iz prethodnoga ili ako se nitko od njih nije prihvatio nasljedstva.

U pogledu nasljeđivanja bračnog druga ostalo je i dalje na snazi pravilo pretorskog prava, tj. bračni drug nasljeđuje ako nema nikoga od rođaka. Justinijan je poboljšao položaj siromašne udovice (*vidua inops* – v. *Vidua*).

Oporučno nasljeđivanje

Pojam, razvoj i vrste oporuka

1. Oporuka (*testamentum*) jest formalistički pravni posao *mortis causa*, koji sadrži oporučiteljevu izjavu posljednje volje (*voluntas ultima*) s imenovanjem nasljednika. Oporuka kao oblik raspolaganja imovinom nastala uporedo s razvitkom privatnog vlasništva.

2. Najstariji oblik oporuke bio je *testamentum in comitiis calatis*, koji nije davao pravo punog raspolaganja imovinom, nego je, po svemu sudeći, sadržavao imenovanje budućeg starješine porodice, obavljano pred skupštinom (*comitia calata*) i uz njeno odobrenje. Postojao je i starinski oblik vojničke oporuke, nazvan *testamentum in procinctu*.

3. Širu slobodu oporučivanja dala je oporuka koja je pravljena u obliku mancipacije, nazvana *mancipatio familiae*. Tu bi ostavitelj pravnim poslom *per aes et libram* prenio vlasništvo ostavine na drugog (*familiae emptor*), koji se fiducijarno obvezivao da će ostavinu predati osobi koju mu je mancipant označio.

4. Dalji razvitak doveo je do toga da se sve veći akcent stavljao na usmene naloge ostavitelja dane *familiae emptori* (*nuncupatio*), odnosno na ono što je ostavitelj zapisao dajući izjavu svoje posljednje volje u pismenoj ispravi (*tabulae testamenti* – v. *Tabula*), pa se mancipatio familiae sve više pojavljivala kao puka formalnost. Pretor je kasnije priznao valjanost pismene oporuke ako su na njoj bili pečati sedmorice svjedoka, bez obzira na mancipatio familiae.

5. Po Justinijanovu pravu, postoje privatne i javne oporuke. Privatne mogu biti usmene (*testamentum nuncupativum*) ili pismene, bilo napisane vlastoručno (*testamentum holographum*), bilo od strane pisara (*testamentum allographum*). I za jedan i za drugi oblik tražili su se pečati sedmorice svjedoka (v. *Testis ad testamentum adhibitus*). Svjedocima oporuke nisu mogli biti: robovi, peregrini, žene, nedorasli, ludi, rasipnici, slijepi, gluhi, *intestabiles*, infamni, osobe pod vlašću oporučitelja ni oni koji su oporukom postavljeni za nasljednika, ni osobe vezane s njima po očinskoj vlasti. Javne oporuke pravljene su u sudu ili u drugim državnim uredima (*testamentum apud acta conditum*) odnosno predavane na čuvanje u carsku kancelariju (*testamentum principi oblatum*). Za vojničku oporuku (*testamentum militis*) nisu bile potrebne formalnosti, a manje ili naročite formalnosti bile su propisane za neke posebne, ili u izuzetnim prilikama napravljene, oporuke (*testamentum muti*, *testamentum pestis tempore*, *testamentum ruri conditum*, *testamentum parentis inter liberos*). U rimskom pravu postojaše i tzv. *testamentum mysticum* – to je vrsta pismene oporuke gdje se oporukom upućuje na drugu ispravu u kojoj je označen nasljednik, odnosno osoba kojoj se nešto ostavlja.

Sadržaj i valjanost oporuke

1. Osnovni, bitni dio oporuke po rimskom pravu jest imenovanje nasljednika (*heredis institutio*, *scribere heredem*). Bez toga oporuka nije valjana. Imenovanje je moralo biti navedeno na početku oporuke, te izraženo zapovjednim načinom, latinskim jezikom.

2. Ostavitelj (*testator*) mogao je imenovati i više nasljednika, koji su se, ako im nisu određeni posebni dijelovi, smatrali nasljednicima na jednake dijelove (*pars virilis*).

3. Ako bi ostavitelj odredio da će jednog nasljednika naslijediti drugi, kad prvi iz bilo kojih razloga ne postane nasljednik, radi se o *substitutio*. Ona je imala tri oblika: *substitutio vulgaris*, tj. obična, redovita supstitucija; *substitutio pupillaris*, kad ostavitelj određuje nasljednika svojem nedoraslom sinu, koji je imenovan za prvog nasljednika, te, konačno, *substitutio quasipupillaris*, kada se određuje nasljednik duševno bolesnom descendentu.

4. Uz imenovanje nasljednika, za valjanost opruke tražila se i sposobnost ostavitelja te nasljednika (*testamenti factio*), odnosno odsutnost nekih zabrana (*incapacitas, indignitas*), kao i poštovanje određenih formalnosti.

Testamenti factio

1. *Testamenti factio activa* jest sposobnost praviti oporuku, a *testamenti actio passiva* jest sposobnost biti imenovan za nasljednika. Aktivnu testamentifakciju imali su rimski građani, ako nisu postojala neka ograničenja (*intestabilis*, *ograničenje djelatne sposobnosti*). Pasivnu testamentifakciju nisu neko vrijeme imale *žene* kao nasljednici osoba iz senatorskog staleža, zatim *postumus* i *pravne osobe* (*personae incertae*). Ta su ograničenja s vremenom otpadala.

2. Neke su osobe imale *testamenti factio passiva*, ali nisu mogle stjecati nasljedstvo ili legat zbog određenih zabrana (*incapacitas*, *caduca*). Kod nedostojnosti (*indignitas*) pojedinac stječe nasljedstvo ili legat, ali mu je to oduzimao fisk (*ereptorium*).

Nevaljanost oporuke

1. Oporuka je ništava (*testamentum nullum*) ako ostavilac nije imao testamenti factio te ako nije poštovana forma (*sollemnia testamenti*) u pogledu načina sastavljanja, broja te svojstva svjedoka i sl. Naknadna ništavost nastupala bi ako bi kasnije došlo do gubitka aktivne testamentifikacije ili ako se rodi *postumus* zaobiđen tom oporukom.

Oporuka se mogla pobijati po *querella inofficiosi testamenti*.

2. Ostavitelj je uvijek mogao opozvati svoju oporuku, bilo pravljenjem nove, u kojem slučaju vrijedi ona koja je kasnije načinjena, ili na drugi način (uništenjem, precrtavanjem, trganjem pečata i sl.).

Nužno nasljeđivanje

Pojam nužnog nasljednog prava

Nužno nasljedno pravo je treći razlog pozivanja na nasljedstvo, pored zakonskog i oporučnog nasljeđivanja. Razvilo se kasnije, u nastojanju da se, zbog interesa nekih bližih srodnika, ograniči sloboda raspolaganja oporukom.

Smisao nužnog nasljeđivanja jest u tome da se određenim srodnicima ostavitelja, po pravilu onim najbližim, osigura izvjestan dio nasljedstva, nazivan zakonski nužni dio – *pars legitima*.

Do stvaranja ustanove nužnog nasljednog prava rimsko je pravo došlo postepeno, putem tzv. formalnog, a kasnije i materijalnog nužnog nasljednog prava.

Formalno i materijalno nužno nasljedno pravo

1. Ograničenje slobode oporučivanja u korist bližih srodnika pojavilo se najprije u obliku tzv. formalnog nužnog nasljednog prava. Naime, civilno pravo počelo je zauzimati stajalište da je ostavitelj dužan osobe koje ulaze u grupu *sui heredes*, odnosno *postumus*-a, ili imenovati u oporuci za nasljednike ili ih izričito iznaslijediti (*exheredatio*) pod prijetnjom ništavosti oporuke. Za sina je to trebalo učiniti poimenično. Pretorsko je pravo tu obvezu proširilo na sve osobe koje su ulazile u prvi nasljedni red pretorskog prava (*unde liberi*).

Taj oblik zaštite interesa bližih srodnika ostavitelja naziva se formalnim nužnim nasljednim pravom, jer je tom krugu nasljednika osiguravao samo to da ne budu šutke mimoiđeni (*praeterire*).

2. Materijalno nužno nasljedno pravo počiva na shvaćanju da ostavitelj mora određeni krug srodnika imenovati za nasljednike u nekom dijelu, ako nema opravdanih razloga da ih iznaslijedi (*exheredatio*). Taj oblik nužnog nasljednog prava nastao je u praksi centumvirskog suda (*centumviri*) na taj način što su mimoiđeni srodnici, ako nisu dobili bar četvrtinu zakonskog dijela, stekli mogućnost pobijanja oporuke putem *querella inofficiosi testamenti*.

Nužni nasljednici bili su ostaviteljevi descendenti i ascendenti te braća i sestre, a u nekim slučajevima i polubraća i polusestre po ocu. Ako bi nužni nasljednik uspio pobiti oporuku, pripadao mu je ne samo nužni dio (to je bila jedna četvrtina onoga što bi mu pripalo *ab intestato*, tzv. *quarta legitima*) nego bi dobivao sve što bi mu pripadalo po zakonskom nasljeđivanju.

3. Justinijan je izvršio znatne promjene *nužnog nasljednog prava*. Ako bi nužni nasljednik dobio bilo što, on je imao samo pravo da traži dopunu do nužnog dijela (*actio ad supplendam legitimam*). Pored toga, Justinijan je povisio nužni dio na jednu trećinu odnosno jednu polovinu zakonskog dijela. Nužni nasljednici mogli su biti iznaslijeđeni (*exheredatio*) samo ako su postojali, u zakonu taksativno nabrojeni, razlozi. Mimoiđenom ili nepravilno iznaslijeđenom nasljedniku pripadala je *querella inofficiosi testamenti*, kojom je mogao pobijati oporuku i dobiti sve što bi mu pripalo kao zakonskom nasljedniku.

Stjecanje nasljedstva, odnosi i pravni položaj nasljednika

Stjecanje nasljedstva, delatio, acquisitio

1. Da bi došlo do nasljeđivanja, potrebne su određene pretpostavke, i to: smrt *de cuius*-a, njegova *testamenti factio activa*, postojanje nasljednika i njegova *testamenti factio passiva*. Pored toga, potrebno je da dođe do pozivanja na nasljedstvo - *delaciju* (*delatio*) ili pripada nasljedstva. Razlozi delacije jesu srodstvo koje zakon priznaje (intestatno nasljeđivanje), oporuka (testamentarno nasljeđivanje) te nužno nasljedno pravo. Delacija nastupa u času ostaviteljeve smrti.

2. Delacija sama po sebi ne dovodi do stjecanja nasljedstva; za to je, u načelu, potreban i *prihvat nasljedstva* (*acquisitio*). Kod prihvata treba razlikovati najbližw srodnike (*sui heredes*), koji su u početku morali prihvatiti nasljedstvo (zbog toga su nazvani: *heredes necessarii*; tek su kasnije stekli *beneficium abstinendi*), od ostalih nasljednika, koji su mogli prihvatiti nasljedstvo ili odbiti njegovo prihvaćanje) *heredes voluntarii*.

3. *Heredes voluntarii* prihvaćali su nasljedstvo na tri načina: putem tzv. *cretio* – tj. svečani usmeni formalistični prihvat, zatim *pro herede gestio* – tj. neformalni prihvat konkludentnim činima, učinjen mučke i *aditio hereditatis nuda voluntate* – tj. izričiti, ali neformalni prihvat. Jednom dani prihvat nasljedstva nije se više mogao povući, po načelu: jednom nasljednik, zauvijek nasljednik (*semel heres, semper heres*). Civilno pravo nije određivalo rok za prihvat, pa je pretor, na zahtjev interesiranih trećih osoba, npr. ostavinskih vjerovnika, određivao taj rok (spatium ili *ius deliberandi* – obično u trajanju od sto dana). Odbijanje prihvata nasljedstva (*repudiatio*) moglo se dati u bilo kojoj formi i bilo je, načelno, neopozivo.

Transmisija i akrescencija

1. Ako bi pozvani na nasljedstvo umro prije nego što je dao izjavu o prihvatu nasljedstva, nasljedstvo je po civilnom pravu postalo vakantno. Po pretorskom pravu se u takvom slučaju *bonorum possessio* davala udaljenijim nasljednicima. Tokom vremena je, međutim, postupno dozvoljavano nasljedniku umrloga da sam dade nasljedničku izjavu (*transmissio hereditatis*, odnosno *transmissio delationis*). Justinijan je to dozvolio u svim slučajevima, kako zakonskog tako i testamentarnog, nasljeđivanja.

2. U rimskom pravu nije bilo moguće da ostavitelj (osim kad se radilo o vojniku) bude naslijeđen dijelom od zakonskih, a dijelom od oporučnih nasljednika. Stoga, ako bi neki od nasljednika bilo iz kojeg razloga otpao, ili ako ostavitelj ne bi jednim dijelom imovine raspolagao, taj bi dio prirastao ostalim nasljednicima (*ius adcrescendi*).

Collatio bonorum. Hereditas iacens

1. Kada su nasljednici bili ostaviteljevi descendenti, razvilo se – najprije pod utjecajem pretora, a tokom, a tokom vremena pretvorilo se u opće pravilo – shvaćanje o potrebi unošenja u ostavinsku masu posebne imovine koju je pojedini nasljednik stekao od ostavitelja za njegova života (*collatio bonorum*, *collatio dotis*, *collatio donationis*). U početku je to vršeno ralnim unošenjem, a kasnije se samo obračunavalo.

2. Ostavina u periodu između delacije i akvizicije bila je bez gospodara pa stoga i nazvana *hereditas iacens*. Ona se u međuvremenu mogla povećati ili smanjivati.

Problem subjektiviteta ležeće ostavine izazivao je teškoće, pa se postupno izgradilo shavćanje da prihvat nasljedstva djeluje unatrag, počevši od časa ostaviteljeve smrti.

3. Ustanova dosjelosti (*usucapio*) primjenjivana je i na ostavinu. U tom slučaju govorilo se o *usucapio pro herede*. Rok za tu dosjelost iznosio je jednu godinu, a nije se zahtijevala ni *iusta causa* ni *bona fides*. Kasnije je takva mogućnost zaposjedanja i stjecanja ostavine zabranjena, jer je u doba *Hadrijana* to proglašeno deliktom (*crimen expilatae hereditatis*).

Posljedice stjecanja nasljedstva

1. Nasljeđivanje je univerzalna sukcesija (*successio*), što znači da nasljednik stupa u sva prava umrlog, preuzimajući ujedno i sve njegove obveze. Zbog toga odgovara za dugove ostavitelja ne samo naslijeđenom nego i svojom vlastitom imovinom.

2. Po starom civilnom pravu *sui heredes* su postajali nasljednici umrloga htjeli, ne htjeli, - pa su zato i nazivani *heredes necessarii*.Tijekom vremena, međutim, pretor je i njima dopustio da ne prihavte ostavinu (obično kada je bila prezadužena – *hereditas damnosa*). To je pravo nazivano *beneficium abstinendi*.

3. Spajanje imovine umrloga i imovine nasljednika moglo je ići na štetu ostaviteljevim vjerovnicima ako je nasljednik bio prezadužen. Stoga su ti vjerovnici imali *beneficium separationis*. Ako bi spajanje imovine išlo na štetu nasljednika on je mogao upotrijebiti *beneficium inventarii*, čime bi svoju odgovornost ograničio na visinu vrijednosti ostavine.

4. Sunasljednici su se nalazili u suvlasničkom odnosu (*condominium*; *communio pro indiviso*). Podjela ostavine obavljala se pomoću *actio familiae erciscundae*.

Pravna zaštita nasljednika

1. Kao univerzalni sukcesor, nasljednik ima pravo na sve pojedinačne tužbe (*actiones*) kojima bi se mogao koristiti i ostavitelj. Pored toga, on je mogao upotrijebiti još i posebnu tužbu, u slučaju kad bi mu netko osporavao svojstvo nasljednika i ne bi htio predati ostavinu ili pojedine stvari. To je tzv. *hereditatis petitio*, inače u svemu ostalom veoma slična *rei vindicatio*.

2. *Bonorum possessor* morao je upotrijebiti *interdictum quorum bonorum* u svrhu stjecanja posjeda na stvarima koje pripadaju ostavini, a kasnije kad su se počele gubiti razlike između civilnog i pretorskog nasljeđivanja davala se *bonorum possessor*-u i *hereditatis petitio kao actio utilis* (v. *Actiones utiles*).

Zapisi i darovanja za slučaj smrti

Pojam i vrste singularne sukcesije

Zapisi su posljednjom voljom ostavljene pojedine imovinske koristi trećim osobama, a na teret nasljednika. Oni su, dakle, oblici singularne sukcesije (*successio*) u pravnim poslovima mortis causa.

Najstariji oblici zapisa jesu legati (*legatum*). Kasnije su se razvili i neformalni oblici nazvani fideikomisima (*fideicommissum*). Legatima i fideikomisima približila su se u mnogo čemu i *darovanja za slučaj smrti*.

Legati

Pojam i vrste legata

Legat (*legatum*) jest zapis starog *civilnog prava*, kojim je svečanim i zapovjednim načinom naređivano nasljedniku da nešto učini ili dade u korist legatara, na teret nasljedstva odn. nasljednika.

1. Legat je mogao biti ostavljen samo u oporuci, pa je njegova valjanost (v. *Regula Catoniana*), u načelu, potpuno zavisila od valjanosti oporuke (*testamentum*). Predmet legata moglo je biti davanje neke stvari u vlasništvo, oprost duga (*legatum liberationis*), izbor između više stvari (*legatum optionis*), idealni dio nasljedstva (*partitio legata*, *legatum partitionis*), uzdržavanje, ustanovljavanje služnosti, oslobođenje roba, itd.

2. Rimsko civilno pravo poznavalo je četiri tipa legata, od kojih je jedan (legatum per vindicationem) imao stvarnopravni učinak, dok su ostali (legatum per damnationem, legatum sinendi modo, legatum per praeceptionem) imali obvezno-pravne učinke. Ta je podjela s vremenom počela gubiti značenje, posebno nakon donošenja jednog senatskog mišljenja (*Senatus consultum Neronianum*), po kojem je legate koji nisu imali odgovarajuću formu bilo moguće pretvarati u *legatum per damnationem*, koji je bio najviše u upotrebi.

Stjecanje i ograničenje legata

1. Za stjecanje legata važna su dva momenta: *dies cedens* i *dies veniens*. Dies cedens je u načelu odgovarao momentu delacije (*delacija*) – času ostaviteljeve smrti, odnosno, kasnije, dobu otvaranja oporuke. Tada legatar dobiva pravo na stjecanje legata. Dies veniens je čas stjecanja nasljedstva, odnosno nastup početnog roka, ako je legat bio vezan za rok. Od tada je legatar mogao vršiti sva prava iz stečenog legata.

2. Bilo je slučajeva da je ostavitelj legatima iscrpao svu ostavinu, pa nasljednik nije imao interesa da je prihvati, jer bi samo odgovarao za dugove ostavitelja. Da bi se ograničilo raspolaganje legatima, donijeto je ranije nekoliko propisa (*lex Furia testamentaria*; *lex Voconia*), ali pitanje je konačno riješeno na temelju *lex Falcidia*, kojim je određeno da nasljedniku uvijek mora ostati najmanje četvrtina ostavine neopterećene legatima (*quarta Falcidia*).

Pojam fideikomisa. Kodicili

Fideikomis (*fideicommissum*) jest neformalni zapis koji sadrži molbu nasljedniku ili legataru da trećoj osobi učini neku imovinsku korist.

1. U početku je fideikomis imao samo karakter moralne preporuke. Počev od *Augusta*, fideikomisi su dobivali pravnu zaštitu. Uporedo s tim počele su se zahtijevati i određene formalnosti pri pravljenju fideikomisa (npr. pet svjedoka) ostavljanih po pravilu, u formi kodicila (*codicilli*). Na njih su protegnuta i ograničenja slična onima kod legata (*quarta Pegasiana* – v. *Senatus consultum Pegasianum*). Zbog tih su razloga u Justinijanovu pravu nestale razlike između legata i fideikomisa.

2. Kodicili (*codicilli*) jesu pismene isprave na temelju kojih je ostavitelj raspolagao imovinom, ali koje, za razliku od oporuke (*testamentum*) nisu same po sebi mogle sadržavati imenovanje nasljednika. Obično su kodicilima ostavljani fideikomisi (*fideicommissum*).

Za pravljenje kodicila tražila se također *testamenti factio*. Na početku nije bilo nekih posebnih zahtjeva u pogledu forme, ali se kasnije za valjanost kodicila tražila prisutnost pet svjedoka. Oporuci se mogla dodati tzv. kodicilarna klauzula, tj. da će vrijediti kao kodicil ako se ne može smatrati oporukom (npr. zbog pomanjkanja forme i sl.).

Vrste fideikomisa

1. Poseban oblik fideikomisa je tzv. univerzalni fideikomis (*fideicommissum hereditatis*), kod kojega ostavitelj nalaže nasljedniku (fiducijaru) da čitavo nasljedstvo, ili njegov dio, ustupi trećoj osobi (fideikomisaru). Do toga je dolazilo najčešće kada se nasljedstvo nije moglo direktno prenijeti na odnosnu osobu (zbog zakonskih smetnji) ili kada to ostavitelj iz nekih razloga nije htio neposredno učiniti.

Za ovaj oblik fideikomisa primjenjivao se *senatus consultum Trebellianum*, te ograničenje predviđeno u *senatus consultum Pegasianum* (*quarta Pegasiana*).

2. Fideikomisarna supstitucija (*substitutio fideicommissaria*) primjenjivala se mnogo šire od obične supstitucije pri nasljeđivanju, jer je ostavitelj mogao ostaviti supstituta prvom, drugom i slijedećim fideikomisarima. Pomoću takvih supstitucija stvoren je tzv. porodični fideikomis, po kojem je imovina trajno ostajala u krugu jedne porodice (*fideicommissum familiae relictum*). Ta institucija bila je naročito značajna u feudalno doba.

Darovanja za slučaj smrti

1. Darovanje za slučaj smrti (*donatio mortis causa*) jest oblik darovanja čiji učinak zavisi od okolnosti da li će obdarenik preživjeti darodavca. Takvo darovanje može ili odmah imati učinak, s tim da učinak prestaje ako darodavac preživi neku opasnost, ili pak da se učinak odgađa do darovateljeve smrti. Prema tome, darovanja za slučaj smrti u tom pogledu slična su pravnim poslovima zaključenim pod rezolutivnim ili suspenzivnim uvjetima (*condicio*).

2. Kako su darovanja za slučaj smrti bila opozivi *pravni poslovi – mortis causa*, ona su se počela izjednačavati s legatima, pogotovo kada su opća ograničenja (*quarta Falcidia*, *incapacitas*), koja su vrijedila za legate protegnuta na ove oblike pravnih poslova.

U Justinijanovu su pravu donationes mortis causa gotovo potpuno izjednačene s legatima (*legatum*) i fideikomisima (*fideicommissum*), uz ostalo i time što su morale biti načinjene u obliku kodicila (*codicilli*) pred pet svjedoka.

3. Kao posebna osnova stjecanja za slučaj smrti postojala je i *mortis causa capio* (*v.*).

7. CIVILNI POSTUPAK

Pojam i razvoj civilnog postupka. Organizacija sudova

1. *Civilni postupak* čine pravila kako se neko sporno pravo zainteresiranih subjekata (materijalno pravo) može utvrditi i kako utvrđeno ostvariti ako stranka presudom naloženu obvezu neće sama ispuniti. U širem smislu pod pojam civilnog postupka ulazi i *organizacija sudova*.

2. Najprimitivniji oblik ostvarivanja privatnih prava bila je samopomoć, koju je kasnije država ograničila ili sasvim zabranila. U rimu je to konačno učinjeno jednom konstitucijom (*decretum divi Marci*), koju je donio car *Marcus Aurelius*. Uporedo s ograničavanjem ili zabranom samopomoći izgrađuje se i poseban sudski sistem preko kojeg se utvrđuju i ostvaruju sporna privatna prava.

3. Rimski *sudski postupak* starijeg doba karakterizira, s jedne strane, podvojenost na dvije faze (*in iure* i *apud iudicem*; u prvoj od njih djeluje pravosudni magistrat, a u drugoj izabrani sudac), a s druge, činjenica da je odluku donosio sudac privatnik (*iudex unus*). Stoga se sistem rimskog postupka starijeg doba i naziva *ordo iudiciorum privatorum* (poredak privatnog sudovanja), koji ima dvije razvojne etape: stariju, nazvanu *legis actiones*, i mlađu, nazvanu *formularnim postupkom*. Kasnije, u doba carstva, javlja se ekstraordinarni postupak (*cognitio extra ordinem*), koji se znatno razlikuje od spomenutih ranijih oblika i približava modernom postupku.

4. Pored izabranog suca (*iudex unus*, *iudex privatus*) u Rimu je djelovao i *arbiter*, te rekuperatori (*recuperatores*), *centumviri*, *quaestiones perpetuae* i neki drugi sudski organi. U ekstraordinarnom postupku sude državni činovnici.

Actio, pojam i vrste

1. Akcija (*actio*), po shvaćanju rimskih pravnika, jest mogućnost da se sudskim putem realizira određeno pravo. Actio je u formularnom postupku izdavana u obliku *formule*.

2. Formule i akcije bile su sistematski podijeljene u različite skupine, među kojima su najvažnije: **actiones in rem i actiones in personam; actiones stricti iuris i actiones bonae fidei; actiones rei persecutoriae, actiones poenales i actiones mixtae; actiones privatae i actiones populares.**

3. S obzirom na trajanje, akcije su se dijelile na trajne (*actiones perpetuae*) i vremenske (*actiones temporales*). Ta je podjela izvršena imajući u vidu okolnost da su se neke tužbe, pretežno pretorske (*actiones honorariae*), uglavnom, mogle podnositi u roku od godine dana, dok su ostale bile mnogo trajnije, jer je zastarni rok za tužbe utvrđen u postklasično doba iznosio 30, odnosno za neke i 40 godina.

Legisakcioni postupak

Osnovne osobine

Legisakcioni postupak (*legis actiones*) jest najstariji oblik rimskog *civilnog postupka*, karakteriziran podvojenošću na dvije faze, od kojih se prva (*in iure*) odvijala pred pravosudnim magistratom (*praetor*) i završavala posebnim aktom nazvanim *litis contestatio*, a druga pred izabranim sucem (*apud iudicem*). Cijeli se postupak odlikovao velikim formalizmom (izgovaranje riječi, *pluspetitio* i sl.). Legisakcioni postupak opisan je u četvrtoj knjizi *Gajevih institucija*, a praznine tamošnjeg opisa nadopunjene su djelomično novim, tzv. antinopulskim fragmentima Gajevih institucija iz 1933.godine.

Pojedine legisakcije

Legisakcioni postupak poznavao je pet vrsta legisakcija, od kojih su tri (legisactio sacramento, legisactio per iudicis arbitrive postulationem i legisactio per condictionem) bile deklaratorne, a legis actio per manus iniectionem i legis actio per pignoris capionem – egzekutorne naravi. Kasnije je uvedena još jedna legisakcija, opisno nazvana agere per sponsionem.

1. Legis actio sacramento bila je generalna legisakcija. Nazvana je po riječi *sacramentum*, tj. određenoj svoti novca oko koje se prividno vodio spor. Ova legisakcija imala je dva oblika: in rem i in personam, zavisno od toga je li u pitanju bio vlasnički ili obveznopravni spor.

2. Legis actio per iudicis arbitrive postulationem služila je za ostvarivanje zahtjeva iz stipulacije, za diobu nasljedstva i sl.; bila je jednostavnija od legisactio sacramento, jer je pretor, nakon što bi stranke iznijele zahtjeve, odmah imenovao suca ili arbitra.

3. Legis actio per condictionem uvedena je za potraživanja određene svote novca ili određene stvari, ali nije sadržavala pravni razlog dugovanja. Dobila je ime po tome što je jedna stranka pozivala (*condicere*) drugu da dođu tridesetog dana pred magistrat radi izbora suca.

4. Legis actio per manus iniectionem služila je za osobnu ovrhu na dužniku, koja ga je mogla dovesti i u dugovinsko ropstvo (*addictio*).

5. Legis actio per pignoris capionem vrijedila je za imovinsku ovrhu, koju je obavljao sam vjerovnik, bez sudjelovanja magistrata.

6. Staru legis actio sacramento počela je kasnije zamjenjivati novouvedena legisakcija opisno nazvana *agere per sponsionem*, u kojoj su stranke umjesto *sacramentum*-a ugovarale neku manju svotu koju bi plaćao tuženi, pod uvjetom da tužitelj dokaže svoje vlasništvo na spornoj stvari.

Tok postupka

Pozivanje pred sud (*in ius vocatio*) obavljao je sam tužitelj (*actor*). Tuženik j emorao slijediti tužitelja na sud ili dati sigurnog jamca (*vindex*) da će se u određeno vrijeme pojaviti pred sudom. Ako bi tuženi priznao (*confessio*) pred pravosudnim magistratom tužbeni zahtjev ili se ne bi na odgovarajući način branio (*indefensio*), magistrat bi spor odmah riješio u korist tužitelja (v. *Addictio*). U protivnom, ovaj bi dio postupka završio s *litis contestatio*, pa bi stranke kasnije nastavile spor pred izabranim sucem (*iudex unus*), koji bi neformalno izvodio dokaze i izrekao presudu (*sententia*).

Formularni postupak

Pojam i opće osobine

1. Pretjerani formalizam legisakcionog postupka nije zadovoljavao potrebe razvijenog prometa. Stoga je sredinom 2. stoljeća prije n.e. uveden (na osnovi *lex Aebutia*) kao supsidijarni, drugi postupak, nazvan formularnim. Počev od Augustova doba (v. *Lex Iulia iudiciorum privatorum*) to je jedini redovni postupak, uz nekoliko izezataka.

2. *Formularni postupak* i dalje je zadržavao dvodiobu (*in iure* i *apud iudicem*), a ostao je i *iudex privatus*. Međutim, u ostalom pogledu došlo je do znatnih promjena. Najvažnija je u tome što su stranke, umjesto kompliciranih legisakcija, pretoru neformalno izložile spor, a pretor bi, pošto je odobrio vođenje spora, dozvolio da se suština spornog problema pismeno fiksira u aktu nazvanom *formula*, koji je bio upućen sucu; po toj formuli čitav je postupak dobio ime.

Formula i njeni dijelovi

1. *Formule* su kao obrasci bile navedene u pretorskom ediktu (*edictum praetoris* – v. *Edicta magistratuum*). Imale su nekoliko tipičnih dijelova, i to: *intentio*, gdje je bio sadržan tužbeni zahtjev; *demonstratio*, gdje se kod obveznih tužbi navodio pravni razlog spora (*causa*); *adiudicatio*, kod diobnih parnica, koja je davala sucu znatna ovlaštenja, te konačno, *condemnatio*, tj. nalog sucu da tuženog osudi ako se dokaže osnovanost tužbenog zahtjeva iz intencije.

Formula je mgla sadržavati i arbitrarnu klauzulu (v. *Arbitrium*) kao i jedan ili više prigovora (*exceptio*), odnosno prigovor na prigovor (*replicatio*).

2. Spomenute dijelove imale su tzv. civilne akcije. Međutim, pretori su također uvodili i nove, pretorske tužbe, od kojih su najznačajnije skupine *actiones ficticiae*, formule s premještanjem subjekata, posebno značajne za *zastupanje kod pravnih poslova* i za *actiones adiecticae qualitatis*, te *actiones in factum*.

Tok postupka

1. Pozivanje pred sud (*in ius vocatio*) obavljao je i u doba *formularnog postupka* tužitelj, ali je stari oblik in ius vokacije zamijenio *vadimonium*. Pred pretorom (*in iure*) stranke su neformalno izlagale svoje stavove, a pretor bi odobrio sadržaj *formule* i predao je tužitelju, a ovaj tuženome. U toj predaji i primanju formule sadržan je akt *litis contestatio*, koji je, u stvari, značio prisilnu novaciju i imao konsumptivan učinak.

2. U drugom dijelu postupka (*apud iudicem*) sudac je, držeći se upute u formuli, izvodio dokaze (*probatio*) i po slobodnoj ocjeni svih činjenica i okolnosti donosio presudu (*sententia*). Teret dokazivanja (*onus probandi*) padao je na onoga koji je nešto tvrdio, vrijedile su i određene presumpcije (*praesumptio*), a protiv presude nije bilo pravnog lijeka. Priznanje (*confessio*) odmah je dovodilo do presude. O presuđenoj stvari (*res iudicata*) nije se mogao ponovno voditi spor, jer je bilo mjesta prigovoru presuđene stvari (*exceptio rei iudicatae*).

3. Umjesto stare *ovrhe* na osobi dužnika, u formularnom postupku ovrha se provodi na imovini dužnika, najprije u strožem obliku, nazvanom *venditio bonorum*, a kasnije u blažem, *distractio bonorum*. U formularnom postupku, za razliku od legisakcija, bilo je moguće zastupanje stranaka preko *cognitor*-a ili *procurator*-a.

4. Uz redoviti formularni postupak postojala su i neka sredstva pravne zaštite kojima se koristio pretor kao magistrat cum imperio (v. *Imperium*). U posebna sredstva magistratske zaštite ulaze pretorske stipulacije (*stipulationes praetoriae*), uvođenje druge stranke u posjed (*missio in possessionem*), te povraćaj u prijašnje stanje (*restitutio in integrum*). Naročito značajna pravna sredstva bili su pretorski interdikti (v.*Interdictum*) za zaštitu posjeda, ali i za druge svrhe, npr. zaštita javnog reda i mira, kretanja po putovima, plovidbe i sl.

Ekstraordinarni (kognicioni) postupak

Postanak i osnovne osobine

1. Ekstraordinarni postupak (*cognitio extra ordinem*) nastao je kao izuzetni oblik postupka, koji se razlikovao od *formularnog postupka* jer nije imao ni dvodiobe niti je sudio *iudex privatus*, nego carski činovnik. Pojavio se u principatu, a u toku 3. stoljeća n.e. sasvim je istisnuo formularni postupak.

2. Pojava ekstraordinarnog postupka vezana je za praksu careva, koji su još od početka principata pojedine predmete iz redovne sudske nadležnosti preuzimali i sami ih rješavali. S jačanjem carske vlasti ta se praksa nastavila, pa je na početku dominata ovaj, dotle izuzetni, postupak postao pravilo.

3. Uz spomenute bitne karakteristike kognicionog postupka (ukidanje ranije dvodiobe i uvođenje carskog činovnika u funkciju suca), treba dodati da je u njemu *litis contestatio* praktički izgubila svoj smisao, da se suđenje obavlja u zatvorenim prostorijama, da je u znatno većoj mjeri primjenjivana pismenost u procesnim radnjama te da je udio advokata (*advocates*), u ovo doba školovanih pravnika, bio mnogo veći nego ranije, za vrijeme formularnog postupka.

Tok postupka

1. Pozivanje pred sud (*in ius vocatio*) pravno je i dalje stvar zainteresiranog tužitelja, ali stvarno to obavljaju državni organi (v. *litis denuntiatio*). Uvodi se i presuda zbog izostanka (v. *contumacia*); zatim dokazna pravila, koje raniji postupci nisu poznavali; u dokazivanju se često primjenjuje zakletva (*iusiurandum*); pismeni dokazi više vrijede od iskaza svjedoka. Osim toga pojavljuje se mogućnost priziva, žalbe (*appellatio*), a u izvršenju presude (*sententia*) sudjeluju državni organi; umjesto novčane naknade presudom se može narediti i vraćanje stvari, za razliku od prakse iz doba formularnog postupka.

2. U periodu važenja kognacione procedure postojali su i neki specifični oblici postupka, među kojima se ističe reskriptni postupak, u kojemu je car rješavao samo pravno pitanje i davao uputu sucu kako da riješi spor nakon utvrđivanja činjeničnog stanja. Taj oblik postupka dobio je ime po reskriptima (*rescripta principum*), kojima je car davao odgovor na pitanje stranke i uputu redovitom sucu.

3. Postojalo je i više tzv. sumarnih postupaka (v. *Summatim cognoscere*), u kojima je skraćivanjem rokova te isključivanjem ili ograničavanjem dokazivanja (*probatio*), procedura bila bitno skraćena i pojednostavljena. Tako se postupalo, npr. pri utvrđivanju nekog prethodnog pitanja (*praeiudicium*), osiguranju dokaza, a osobito u interdiktnom postupku (v. *Interdictum*). U postklasično doba djelovali su i biskupski sudovi (*episcopalis audientia*), čije se značenje, a i nadležnost mijenjala.